

UNIVERZITA KONŠTANTÍNA FILOZOFA V NITRE
FILOZOFICKÁ FAKULTA

**K TYPOLÓGII NEGATÍVNEHO A POZITÍVNEHO
SPRÁVANIA MAJORITY PRI RIEŠENÍ
ŽIDOVSKÉJ OTÁZKY NA SLOVENSKU V
ROKoch 1938-1945**

Diplomová práca

Študijný program: História

Školiace pracovisko: Katedra histórie

Školiteľ: PaedDr. Veronika Slneková

Nitra 2010

Bc. Mariana Kochanová

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Filozofická fakulta

ZADANIE ZÁVEREČNEJ PRÁCE

Meno a priezvisko študenta: Mariana Kochanová
Študijný program: história (Jednoodborové štúdium, magisterský II. st., denná forma)
Študijný odbor: 2.1.7 história
Typ záverečnej práce: Magisterská záverečná práca
Jazyk záverečnej práce: slovenský

Názov: K typológii negatívneho a pozitívneho správania majority pri riešení židovskej otázky na Slovensku v rokoch 1938-1945

Anotácia: Cieľom a zámerom práce je mapovanie vzťahu majority a židovského obyvateľstva na Slovensku počas holokaustu. Autorka by sa mala pokúsiť okrem pasívneho postoja majority, preskúmať aj negatívne a pozitívne správanie majority voči Židom. Prínosom práce by mala byť aj koncentrácia na problematiku Spravdlivých medzi národmi na Slovensku, ich kategorizácia, analýza vzorky, ako aj prerozprávanie jednotlivých príbehov.

Školiteľ: PaedDr. Veronika Slnková
Oponent: PhDr. Tomáš Tandlich, PhD.
Katedra: KHIS - Katedra histórie
Vedúci katedry: prof. Janka Hečková, CSc.

Dátum zadania: 23.11.2009

Dátum schválenia: 13.04.2010

prof. Janka Hečková, CSc.
vedúci/a katedry

ČESTNÉ VYHLÁSENIE

Vyhlasujem, že som diplomovú prácu vypracovala samostatne pod odborným vedením konzultantky PaedDr. Veroniky Slnekovej a použila som literatúru, ktorú uvádzam v zozname literatúry.

POĎAKOVANIE

Chcela by som vyjadriť poďakovanie za odborné vedenie, cenné rady, množstvo inšpirujúcich podnetov, za prejavenu ochotu a trpezlivosť konzultantke PaedDr. Veronike Slnekovej. Ďalej by som chcela poďakovať Prof. PhDr. Pavlovi Mešťanovi, Dr.Sc., ktorý mi poskytol databázu Spravodlivých k mojej práci.

ABSTRAKT

KOCHANOVÁ, Mariana: K typológii negatívneho a pozitívneho správania majority pri riešení židovskej otázky na Slovensku v rokoch 1938-1945. Diplomová práca. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, Filozofická fakulta, Katedra histórie, 2010, 98 s.

Obdobie holokaustu zanechalo v svetových, podobne ako v domácich slovenských dejinách hlbokú ranu, pretože sa spája s vyvražďovaním židovského obyvateľstva. Nemôžeme však tvrdiť, že za to môže celý národ. Nie všetci súhlasili s prenasledovaním židovskej minority. Medzi tými, ktorí sa nepoddali fašistickej ideológii by sme našli stovky ľudí. Dnes sa títo ľudia môžu hrdiť čestným titulom Spravodliví medzi národmi. Sú to ľudia, ktorí riskovali svoje životy tým, že sa zastali židovských štvancov a podali im pomocnú ruku. Práve takíto ľudia boli pre mňa inšpiráciou, aby som sa pokúsila spracovať tému, ktorá bola v slovenskej historiografii dlho tabuizovaná. Spracovaním pozitívnych ako aj negatívnych postojov slovenskej majoritnej spoločnosti k židovskej minorite som sledovala, aký podiel v tomto ohľade má antisemitská propaganda, ktorá sa snažila vykresľovať židov ako nepriateľov číslo jeden. Pokúsila som sa urobiť bilanciu slovenských Spravodlivých. Všímal som si celkovú charakteristiku doby, situáciu v jednotlivých krajoch Slovenska- na ilustráciu som uvádzala aj niekoľko konkrétnych záchranných činov.

Kľúčové slová: antisemitizmus, arizácia, Hlinkova slovenská ľudová strana, holokaust na Slovensku, majorita, Spravodliví medzi národmi, židia.

ABSTRACT

About the Typology of Negative and Positive Behavior of the Majority When Solving the Matter of Jews in Slovakia in the Years 1938-1945. Thesis Paper. Nitra: Constantine the Philosopher University, Faculty of Arts, Department of History, 2010, 98 p.

Holocaust left a deep wound in a world and Slovak history because it is related to a genocide of Jewish population. However, we can't claim that a whole nation is responsible for it. Not all the people agreed with the persecution. We could find hundreds of people who did not comply with the fascist ideology. Today, these people can proudly bear a title 'Righteous Among the Nations'. They risked their lives, standing up for the Jewish underdogs and trying to help them. People like this have inspired me to work on a topic being a taboo in the Slovak historiography for a long time. I have processed positive and negative attitudes of the Slovak majority to the Jewish minority in order to find out what was the role of the anti-Semitic propaganda – trying to depict Jews as top enemies, in this regard. And therefore, all those who did not consider Jews to be the biggest enemies deserve that they and their good deeds are spoken of. I tried to make a balance of the Slovak Righteous. I observed general characteristics of that time, a situation in specific regions of Slovakia and for an illustration I also mentioned several specific rescue acts.

Keywords: anti-Semitism, arization, Hlinka's Slovak People's Party, Holocaust in Slovakia, majority, Righteous Among the Nations, Jews.

OBSAH

ÚVOD	8
1. PREDSTAVITELIA HSEŠ A ICH POSTOJ K RIEŠENIU ŽIDOVSKÉJ OTÁZKY NA SLOVENSKU	12
1.1 Antisemitizmus v politike HSEŠ	16
1.2 Antisemitská propaganda v období Slovenského štátu	19
1.2.1 Protižidovská propaganda na stránkach denníka HSEŠ Slovák	20
1.2.2 Protižidovská propaganda na stránkach Gardistu	23
2. MAJORITNÁ SLOVENSKÁ SPOLOČNOSŤ VO VZŤAHU K ŽIDOM	27
2.1. Pasívny postoj slovenskej majority k židovskej minorite	28
2.2 Negatívne postoje slovenskej majority k židovskej minorite	29
2.2.1 Arizačný proces	32
2.2.2 Arizácia v praxi na príklade breznianskych podnikov	35
3. SPÔSOBY ZÁCHRANY ŽIDOV	48
3.1 Pozitívne postoje slovenskej majority k židovskej minorite- rôzne formy pomoci	50
4. PAMATNÍK JAD VAŠEM	56
4.1. Titul „Spravodlivý medzi národmi“	56
4.2 Kritéria udeľovania titulu	59
5. ŠTATISTICKÉ ÚDAJE O SLOVENSKÝCH SPRAVODLIVÝCH MEDZI NÁRODMI	61
5.1 Celková bilancia vyznamenaných za jednotlivé časové obdobia	61
5.2 Jednotlivé špecifické kategórie udelenia vyznamenaní	63
5.3 Cieľové krajiny emigrujúcich židov po vojne	66
5.4 Charakteristika vzájomných vzťahov medzi záchrancami a zachránenými po vojne	67
5.5 Počet vyznamenaných v rámci jednotlivých krajov Slovenska	68
5.6 Záverečné slovo k Spravodlivým	87
ZÁVER	89
LITERATÚRA	94

ÚVOD

Prenasledovanie židov zasiahlo takmer celú Európu nevyhnúc sa ani územiu Slovenska. Tragédia tzv. riešenia židovskej otázky sa doteraz spájala najmä s obdobím Slovenského štátu. No už od vyhlásenia autonómie sa objavili zárodky antisemitských prejavov voči židovskej minorite. Tieto sa stali akousi odrazovou plochou na konkrétne vystúpenia proti židom. Iniciátorkou týchto antisemitských výpadov bola Hlinkova slovenská ľudová strana, ktorá sa pričínala o rozduchovanie nenávisťi voči židom. Robila tak viacerými spôsobmi, či už to bolo prostredníctvom svojho tlačového orgánu, prostredníctvom rozhlasového vysielania alebo prejavmi členov strany na verejnosti. Obe krídla vo vnútri strany klerikáli aj radikáli si boli vedomí, že židovský problém treba riešiť. Radikáli vidiac svoj vzor v nacistickom Nemecku neváhali priamo prevziať jeho protižidovské predpisy. Už v prvom roku trvania Slovenského štátu vyšlo mnoho vyhlášok a nariadení, ktoré obmedzovali práva židovských občanov, čím zamedzovali ich normálnemu plnohodnotnému životu. Aký postoj zaujalo slovenské majoritné obyvateľstvo k prenasledovaným židovským spoluobčanom v období Slovenského štátu nepochybne súviselo so skutočnosťou, akou mierou intenzity vplýval na nich antisemitizmus v predchádzajúcom období. Spočiatku sa domáca slovenská historiografia témou správania slovenskej majority k židom v období holokaustu veľmi nezaoberala, celkovo možno povedať, že práce ohľadom holokaustu sa začali intenzívnejšie písať až po roku 1989. Odvtedy vznikla celá škála prác. Práce o vzťahoch medzi slovenskou majoritou a židovskou minoritou publikovali E. Nižňanský, I. Kamenec, P. Salner.¹ Práce zachytávajúce prejavy násilia Hlinkovej gardy publikovali P. Sokolovič, L. Suško,² problematikou antisemitizmu sa zaoberal kolektív autorov

¹ NIŽŇANSKÝ, E. Holokaust na Slovensku 7. Vzťah slovenskej majority a židovskej minority. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, 2005. KAMENEC, I. Modifikácia prístupov slovenského obyvateľstva k tzv. riešeniu židovskej otázky v rokoch 1938-1945. In GÁL, E. (ed.). Židia v interakcii II. Zborník prednášok z konferencie Židia v interakcii II. 10.-11.12.1998 a zo seminára Vznik a existencia VI. robotného práporu 6.5.1999 na Inštitúte judaistiky UK v Bratislave. Bratislava: Inštitút judaistiky Univerzity Komenského, 1999, s. 45-53. SALNER, P. Reflexia holokaustu jako jedna z třech plůch mezi židovskou minoritou a slovenskou majoritou. In ŠUTAJ, Š. (ed.). Národ a národnosti. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy. Prešov: Universum, 2004, s. 217-221.

² SOKOLOVIČ, P. Hlinkova garda 1938-1945. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009. SOKOLOVIČ, P. Forma a zacielenie gardistických represálií v rokoch 1938-1939. In SOKOLOVIČ, P. (ed.). Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938-1945. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2008, s. 273-295. SUŠKO, L. Hlinkova garda od svojho vzniku až po salzburské rokovania (1938-40). In Zborník múzea SNP II. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo, 1969, s. 167-260.

J. K. Hoensch- S. Biman- Ľ. Lipták,³ propagandou I. Baka.⁴ Všeobecné práce ohľadom riešenia židovskej otázky na Slovensku spracovalo viacero autorov, medzi nimi E. Nižňanský, I. Kamenec, K. Hradská,⁵ postavením židovskej komunity na Slovensku sa zaoberali J. A. Jelínek, L. Lipscher, E. Nižňanský, P. Salner,⁶ arizáciou Ľ. Hallon.⁷ Prejavmi solidarity k prenasledovaným židom sa zaoberala T. Tönsmeier⁸ a Spravodlivými medzi národmi zo zahraničných autorov I. Gutman, E. Fogelmanová a G. Fatranová, ktorá hoci je izraelskou historičkou, venuje sa aj výskumu slovenských Spravodlivých.⁹ K téme záchrancov sa vracajú aj samotní židia v monograficky spracovaných spomienkach A. Barak- Resslerová, A. Kucharová- Bandžaková, K. Winterová.¹⁰

³ HOENSCH, J. K. – BIMAN, S. – LIPTÁK, Ľ. (ed.). Emancipácia Židov- antisemitizmus- prenasledovanie v Nemecku, Rakúsko-Uhorsku, v českých zemiach a na Slovensku. Bratislava: Veda, 1999.

⁴ BAKA, I. Mechanizmus, ciele a metódy pôsobenia ľudáckej propagandy v rokoch 1938-1939. In Historický časopis, 2003, 51, 2, s. 277-294.

⁵ NIŽŇANSKÝ, E. – KAMENEC, I. Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939-1945). Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, 2003. KAMENEC, I. (ed.). Hľadanie a blúdenie v dejinách. Bratislava: Kalligram, 2000. KAMENEC, I. Po stopách tragédie. Bratislava: Archa, 1991. KAMENEC, I. Slovenský štát (1939-1945). Praha: Anomal, 1992. HRADSKÁ, K. Prípady Wisliceny. Nacistickí poradcovia a židovská otázka na Slovensku. Bratislava: Academic Electronic Press, 1999. HRADSKÁ, K. Vplyv Nemecka na riešenie židovskej otázky na Slovensku. In POJAR, M. (ed.). Tieň šoa nad Európou. Praha: Židovské múzeum, 2001, s. 67-75.

⁶ JELÍNEK, J. A. Židia na Slovensku v 19. a 20. storočí. Zborník statí . I. časť. Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, 1999. JELÍNEK, J. A. Židia na Slovensku v 19. a 20. storočí. Zborník statí. II. časť. Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, 2000. LIPSCHER, L. Židia v slovenskom štáte 1939-1945. Bratislava: Print-servis, 1992. NIŽŇANSKÝ, E. Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a Slovenským štátom v stredo európskom kontexte. Prešov: Universum, 1999. SALNER, P. Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou. Bratislava: Zing Print, 2000.

⁷ HALLON, Ľ. Arizácia na Slovensku 1939-1945. In Acta Oeconomica Pragensia, 2007, roč. 15, č. 7, s. 148-160. Dostupné na: <http://www.vse.cz/aop/pdf/187.pdf>, (20.1. 2010).

⁸ TÖNSMEIER, T. Solidarita a pomoc prenasledovaným židom v Slovenskom štáte. Bratislava: Road, 2000.

⁹ GUTMAN, I. (ed.). The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews during the Holocaust. Jerusalem: Yad Vashem, 2007. FOGELMANOVÁ, E. Svädómí a odvaha. Záchrancí Židů za holocaustu. Praha: VOLFOX GLOBATOR, 2000. FATRANOVÁ, G. Slovensko a jeho Spravodliví medzi národmi. In Acta Judaica Slovaca, 2009, č. 15, s. 57-81.

¹⁰ BARAK-RESSLEROVÁ, A. Krič, dievčatko, krič. Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, 2003. KUCHAROVÁ- BANDŽAKOVÁ, A. Spomínam, keď zhasli hviezdy. Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, 2003. WINTEROVÁ, K. Katarína. Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, 2003.

Cieľom mojej práce bolo poukázať na negatívne ako aj pozitívne správanie slovenskej majoritnej spoločnosti k židom, pričom som si všímala, akú mieru vo vzájomných vzťahoch zohrával antisemitizmus, ako aj ovplyvňovanie propagandou.

Diplomovú prácu som rozdelila do piatich kapitol. V prvej kapitole sa zaoberám postojom vedúcich predstaviteľov HSĽS, antisemitizmom prítomným v politike strany, ako aj protižidovskou propagandou v období Slovenského štátu. Druhá kapitola mapuje pasívneho stanovisko majority k židom, vo väčšej miere sa v nej zameriavam na negatívny postoj k židom, najmä na príklade arizácie. V tretej kapitole hodnotím pozitívny postoj majority k židom, ako aj spôsoby, ktoré pomohli židom, aby sa vyhli deportácií. V štvrtej kapitole píšem o titule „Spravodlivý medzi národmi“ a o kritériách, ktoré je potrebné splniť, aby mohol byť tento titul udelený. V poslednej piatej kapitole vykresľujem celkovú bilanciu slovenských Spravodlivých medzi národmi, všímam si počet ocenených týmto titulom za jednotlivé časové úseky, v rámci jednotlivých krajov, komu bol udelený. Sledujem tu aj vzájomné vzťahy po vojne medzi záchrancami a zachránenými, ako i smer emigrácie židov po vojne.

Do diplomovej práce som zahrnula niekoľko okruhov: okruh antisemitizmu, propagandy, negatívne postoje- arizácie a napokon pozitívne postoje. Pri písaní práce som nevychádzala len z vydaných publikácií, ale pracovala som aj s archívnymi prameňmi, s databázou slovenských Spravodlivých ako aj s dobovou tlačou.

Pri výskume som sa opierala o metódu sondy, čiže na jednotlivých vzorkách som sledovala formy postoja slovenskej majority k židom. K dispozícii som mala niekoľko materiálov zo Slovenského národného archívu týkajúcich sa arizácií, ktoré sa uskutočnili v Brezne nad Hronom. Na podklade nich som dospela k charakteristikám správania arizátorov k židom. Podobne som postupovala aj s dobovou tlačou. Hoci propagandu rozširovali na stránkach rôznych časopisov, pre ilustráciu som vybrala ukážky

z dvoch slovenských denníkov- z denníka HŠS Slováka a z tlačového orgánu HG Gardista. Snažila som sa v nich na základe článkov z rokov 1939-1941, v niekoľkých príkladoch som sa dostala až do roku 1942 urobiť analýzu článkov, v ktorých sa spomína slovo žid, prípadne odvodeniny alebo ekvivalenty tohto slova. Rozborom jednotlivých článkov som sledovala, z čoho všetkého boli židia obviňovaní a teda akou mierou intenzity sa pokúšali článkami pôsobiť na obyčajného slovenského občana, a tým ho vyburcovať k negatívnemu postoju voči židovskej minorite. Preto tí slovenskí občania, ktorí sa odosobnili od týchto názorov, si zaslúžia obdiv ostatných ľudí.

Taktiež som si zobrala aj databázu slovenských Spravodlivých, kde som na jednotlivých vzorkách skúmala určité skutočnosti ako napríklad, z ktorej časti Slovenska pochádza najviac ocenených, či tí čo pomohli pochádzali z mesta alebo z vidieka, či sa viac zapájali muži alebo ženy, či ocenenie získali jednotlivci alebo celá rodina. Pokúsila som sa zhodnotiť celkovú situáciu v jednotlivých krajoch Slovenska, pričom som brala do úvahy terajšie delenie Slovenska. Všimla som si aj také skutočnosti, v ktorom období bolo udelených najviac ocenení slovenským nežidom, ako i vzájomné vzťahy medzi záchrancami a zachránenými po vojne. Snažila som sa zachytiť aj smer emigrácie zachránených židov. Pre ilustráciu som do diplomovej práce zahrnula aj niekoľko konkrétnych príbehov záchrany. Poukázaním na tieto príbehy som sledovala zviditeľnenie niečoho pozitívneho, o čom je hodné hovoriť a písať. Snáď takéto ukázkové správanie bude vzorom aj pre nasledujúce generácie, ktoré sa budú učiť o období druhej svetovej vojny.

1. PREDSTAVITELIA HSĽS A ICH POSTOJ K RIEŠENIU ŽIDOVSKÉJ OTÁZKY

Po vyhlásení Slovenského štátu 14. marca 1939 vedúcu úlohu v štáte prevzala na seba Hlinkova slovenská ľudová strana (HSĽS), ktorá až do apríla 1945 disponovala významnými kompetenciami. I keď sa jednalo o organizáciu vcelku nehomogénnu, pod jej vedením sa na Slovensku pomerne rýchlo etabloval režim jednej politickej strany. HSĽS budovaná rovnako ako politický systém štátu na autoritatívno-totalitnom princípe sa vyznačovala tým, že v rukách jej predsedu, ktorý bol zároveň aj vodcom strany ako i jej generálneho sekretariátu, sa sústreďovala všetká moc v štáte. Za najvyšší orgán strany možno považovať jej zjazd, ktorý sa však za celé šesťročné obdobie existencie Slovenského štátu zišiel len jediný raz - v októbri 1939. V reálnom živote stranu neriadil zjazd strany, ale jej užšie a širšie predsedníctvo. Kým užšie predsedníctvo tvorili: predseda, štyria podpredsedovia a generálny sekretár, širšie okrem spomenutých členov užšieho predsedníctva i všetci členovia vlády, členovia predsedníctva Snemu Slovenského štátu, hlavný veliteľ Hlinkovej gardy ako i ďalší dvanásť členovia menovaní samotným predsedom strany.¹¹

V súboji o to, kto preberie úplnú moc a tým pádom bude mať právo vládnuť, zvíťazili nad ostatnými dve frakcie vo vnútri strany: klerikáli¹² vedení kňazom Jozefom Tisom a radikáli pod vedením Vojtecha Tuku a Alexandra Macha.¹³

Tiso, predseda vlády, sa spoliehal nielen na podporu katolíckeho duchovenstva, ale vo veľkej miere na podporu od nábožensky zmýšľajúcich laikov. Duchovní mali zo svojich radov členov v štátnej správe a strane, čo im dopomohlo, aby vo

¹¹ KAMENEC, I. Štátostrana v totalitnom politickom systéme- jej funkcie a postavenie. In KAMENEC, I. (ed.). Hľadanie a blúdenie v dejinách. Bratislava: Kalligram, 2000, s. 138-150.

¹² S pojmom klerikáli sa môžeme stretnúť u J.A. Jelínka, zatiaľ čo v prácach I. Kamenca nachádzame pojem umiernené krídlo, čo znamená v podstate to isté. Pre lepšiu orientáciu budem používať pojem klerikáli.

¹³ JELÍNEK, J.A. Židia na Slovensku v 19. a 20. storočí. Zborník statí. II. časť. Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, 2000, s.27-28.

vláde prevýšili radikálov. Radikáli snažiac sa získať moc v štáte pomocou nacistickej intervencie, si vybudovali svoju oporu v polovojskej organizácii- Hlinkovej garde.¹⁴

Ohľadom židovskej otázky už prinajmenšom od roku 1930 panovala v HSĽS zhoda, že židovská otázka tu existuje, a preto je potrebné zaoberať sa ňou. Už zárodky autochtónneho antisemitizmu v radoch HSĽS sa stali podkladom, aby sa u nich realizovala vlastná politika antisemitizmu, ktorá sa prejavila u oboch krídel, ako u klerikálov tak i u radikálov.¹⁵ Obe krídla vzájomne súperili o to, kto sa viac zapáči nacistom, čo v konečnej miere nahrávalo Nemcom, ale škodilo židom. Antisemitizmus bol prítomný v oboch frakciách a obe sa rovnako horlivo snažili zbaviť Slovensko židov. Slovenskí politici mali na zreteli, že ak sa chcú zapáčiť nacistom, musia sa zaoberať židovskou otázkou a stanoviť si za cieľ prenasledovanie židovských spoluobčanov.¹⁶

HSĽS mala nepriateľstvo voči židom v rôznych podobách zakomponované v svojej straníckej ideológii.¹⁷ Argumenty proti židom z radov HSĽS neboli žiadnou raritou. Nielenže išlo HSĽS o to, aby poukázala na židov ako na cudzí prvok, ale snažila sa ich vykresliť ako rasu vo veľkej miere sa odlišujúcu od ostatných ľudí, tým pádom aj od ostatného okolia. Čo možno považovať za podstatný dôvod toho, prečo nemôžu splynúť so slovenským národom.¹⁸ Toto tvrdenie malo pre židov veľmi nebezpečnú dohru, čo sa ukázalo o niečo neskôr.

Nekonečné množstvo slovenských úradov, osobností sa cítilo byť povolanými miešať sa do riešenia židovskej otázky. Prezident

¹⁴ JELÍNEK, ref. 13, s. 28.

¹⁵ Radikáli si vo Viedni, ktorá bola v tom čase ovládaná nacistami vybudovali svoju základňu, odkiaľ pomocou rozhlasu propagandisticky útočili okrem vlády a jej autonomistických predstaviteľov aj na Čechov a najmä židov. KAMENEC, I. Slovenský štát (1939-1945). Praha: Anomal, 1992, s. 11-12.

¹⁶ JELÍNEK, ref. 13, s. 28.

¹⁷ Ten kto mal záujem vstúpiť do strany, bol prísne kontrolovaný, či je slovenskej národnosti, v žiadnom prípade sa nemohlo stať, aby sa podarilo dostať do strany nejakému židovi. V strane boli natoľko podozrievaví, že sa odhodlali k skúmaniu prípadných stykov, vzťahov a rodinných zväzkov členov strany so židmi. KAMENEC, ref. 11.

¹⁸ LIPSCHER, ref. 6, s. 15-16.

Jozef Tiso ako hlava štátu mal rozhodujúci vplyv vo všetkých oblastiach štátnej správy nevynímajúc židovské záležitosti, do ktorých sa miešal či už osobne, ako aj prostredníctvom prezidentskej kancelárie. V židovských záležitostiach prevládali vo vláde tri hlavné prúdy. Antižidovský prúd tvorili ministerský predseda Tuka a minister vnútra Mach prijímajúci také protižidovské stanoviská, aby čo najviac uškodili židom. Príležitostne s nimi škodil židom aj minister národnej obrany generál Ferdinand Čatloš. Druhý prúd tvorili tí, ktorých môžeme pomenovať nerozhodní, lebo raz boli naklonení židom, inokedy práve naopak. K nim môžeme zaradiť ministra pravosúdia Dr. Gejzu Fritza i troch hospodárskych ministrov: ministra financií Dr. Mikuláša Pružinského, ministra dopravy Jozefa Stana a ministra hospodárstva Dr. Gejzu Medrického. Tretí prúd so svojou prožidovskou orientáciou napomáhajúci židom tvorili minister školstva a národnej obrody Jozef Sivák a guvernér národnej banky Dr. Imrich Karvaš.¹⁹ Veľa ľudí zachránili aj J. Balko a P. Zaťko. Skôr to boli len akcie individuálne, chýbal im širší rámec. Pre toto obdobie bolo charakteristické, že niekoľkí verejní činitelia medzi nimi i tí s antisemitským zmýšľaním ešte napomáhali obľúbeným židom, či už dočasným alebo trvalým oddialením deportácie. Zrejme tak konali preto, lebo sa osobne poznali a boli priateľmi, alebo čo bolo azda pravdepodobnejšie, že od nich očakávali nejaký finančný príspevok.

Všetci títo váhajúci ako i napomáhajúci židom vrátane samotného Tisa boli klerikáli. Bola to skupina s pomerne širokým záberom, s konzervatívnym zameraním prijímajúca v akejkoľvek miere Tisove rozhodnutia i neformálne vedenie v štátnych záležitostiach. Klerikálov spájal odpor voči radikálom, pretože sa

¹⁹ JELÍNEK, J. A. Židia na Slovensku v 19. a 20. storočí. Zborník statí . I. časť. Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, 1999, s. 132-133. LIPSCHER, ref. 6, s. 40.

obávali výrazného nemeckého vplyvu na Slovensku. Boli tak odhodlaní chrániť hodnoty slovenského národa.²⁰

K radikálnej skupine patrili predovšetkým velitelia Hlinkovej gardy (HG) a jej dôstojníci. Vedúcou osobnosťou tejto skupiny bol bývalý veliteľ HG Otomar Kubala. Ďalej k radikálom patrili starí profašisti, slovenskí fašisti a predovšetkým ideológovia slovenského antisemitizmu. Pripájali sa k nim mnohí karieristi i ziskuchtivci túžiaci po moci a bohatstve, ako napríklad arizátori.²¹ A hoci sa klerikáli snažili o oslabenie vplyvu radikálov v židovskej otázke, skutočnosť bola iná a i oni samotní iniciovali niektoré protižidovské kroky.

K realizácii zla prispievali nielen činy gardistov, ale i mnohí ľudia, ktorí iniciovali protižidovské nariadenia a nepovedali rásne nie, keď sa hlasovalo za uzákonenie Židovského kódexu či zákona o vysťahovaní židov.²² Je evidentné, že tí čo chceli vyriešiť židovskú otázku, hľadali skutočného nepriateľa a vinníka za všetky krivdy spáchané na slovenskom národe. Veď už 18. apríla 1939 bolo prijaté vládne nariadenie č. 63/1939 Sl.z. o vymedzení pojmu žid a o usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach.²³ Do prijatia ústavy v lete 1939 boli prijaté ešte ďalšie vládne nariadenia a zákony, ktoré postupne zbavovali židov ich občianskych a hospodárskych práv.²⁴ Ani ústava im už nezaručovala dostatočnú ochranu, lebo z jej ustanovenia týkajúceho sa ochrany života, slobody a majetku bola vyňatá ochrana rasy.²⁵

²⁰ JELÍNEK, ref. 19, s. 133.

²¹ JELÍNEK, ref. 19, s. 134.

²² SALNER, P. Mozaika židovskej Bratislavy. Bratislava: Marenčin PT, 2007, s. 122.

²³ KOVÁČOVÁ, V. Dr. Jozef Tiso a riešenie židovskej otázky na Slovensku, s. 2. Dostupné na: [http://www.muzeumsnp.sk/data/clanky/Dr. Jozef Tiso a Zidia.pdf](http://www.muzeumsnp.sk/data/clanky/Dr._Jozef_Tiso_a_Zidia.pdf), (10.1. 2010).

²⁴ V prvom roku slovenského štátu vyšlo viacero nariadení a vyhlášok, ktoré obmedzovali práva židovských občanov a diskriminovali ich. Bližšie pozri: KAMENEC, I. Po stopách tragédie. Bratislava: ARCHA, 1991, s. 47-51. KARCOL, M. Strata občianskych práv židovského obyvateľstva na Slovensku v období od marca 1939 do salzburských rokov. In Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovami. Prešov: Univerzum, 2007, s. 166-178. LIPSCHEER, ref. 6, s. 35-41. ZAVACKÁ, K. Protižidovské zákonodarstvo slovenského štátu. In TÓTH, D. (ed.). Tragédia slovenských židov. Banská Bystrica: Datei, 1992, s. 59-76.

²⁵ KOVÁČOVÁ, ref. 23.

V tomto vývoji majú určitú mieru zodpovednosti na svedomí aj najvyššie ústavné zákonodarné a výkonné orgány: snem, vláda, prezident a Štátna rada, ktoré boli vzájomne prepojené k ideológii ako aj k politickej praxi vládnucej štátostrany.²⁶ Snem, ktorý mal ambície budovať nový štát na parlamentom princípe, postupne strácal svoj vplyv, degeneroval, vzdával sa svojich právomocí. Taktiež sa spreneveroval tomu, čo bolo jeho základným poslaním, t.j. ochrane rasy. Vedome to priznali i poslanci snemu, keď sa vyslovili: „...právny poriadok sa tu (pri riešení židovskej otázky) porušuje len potiaľ, pokiaľ to vyžaduje cieľ.“²⁷ Snem bol jedným z tých elementov spoluvytvárajúcich autoritatívny, totalitný systém, ktorého bol nielen súčasťou, ale aj obeťou zároveň. Väčšina právnych noriem, ktoré vstúpili do platnosti v Slovenskom štáte totiž mali formu vládnych nariadení a nie parlamentných zákonov. I to bol dôvod prečo sa najdôležitejšie zahraničné i vnútropolitické rozhodnutia uskutočňovali mimo pôdy snemovne. Poslanci mohli nanajvýš rozhodnutia či už vládnych alebo stranických orgánov, poprípade jednotlivcov len dodatočne schvaľovať. Ako konštatoval v decembri 1942 poslanec A. Šalát: „na Slovensku bolo treba v duchu rodiacej sa novej Európy vydávať mnoho nových zákonov a nariadení... a slovenský snem sa snažil v zhode s hlavou štátu a vládou vtlačiť im svoju pečať.“²⁸

V lete 1941, v dobe končiacej sa ročnej platnosti splnomocňovacieho zákona, radikáli sa ešte horlivejšie pustili do protižidovskej kampane. Už prvý septembrový deň roku 1941 legislatívny zbor predsedníctva vlády prerokoval osnovu zákona, ktorý 9. septembra vyšiel ako nariadenie O právnom postavení židov pod číslom 198/1941 Sl. z., v slovenských dejinách skôr známy ako tzv. Židovský kódex.²⁹ Kódex ako súhrn predošlých

²⁶ O vplyve týchto orgánov pri riešení židovskej otázky bližšie pozri: NIŽŇANSKÝ – KAMENEC, ref. 5. KAMENEC, I. Štátna rada v politickom systéme slovenského štátu v rokoch 1939-1945. In KAMENEC, I. (ed.). Hľadanie a blúdenie v dejinách. Bratislava: Kalligram, 2000, s. 242-280.

²⁷ NIŽŇANSKÝ – KAMENEC, ref. 5, s. 7-8.

²⁸ KAMENEC, ref. 15, s. 26.

²⁹ K Židovskému kódexu bližšie pozri: KAMENEC, ref. 24, s. 125-132, 141-146. LIPSCHER, ref. 6, s. 91-96.

nariadení rušil platnosť väčšiny dovtedy platných nariadení.³⁰ Keď kódex nadobudol platnosť, spočiatku na Slovensku nevyvolal nejakú mimoriadnu odozvu s výnimkou tých ktorých sa priamo dotýkal, čo je snáď pochopiteľné. Kódex však bol viac-menej vernou kópiou norimberských rasových zákonov, čo si všimli aj okolité štáty. V nemeckej tlači sa o samotnom kódexe vyjadrili v zmysle: „Židovský kódex neznamena vzhľadom na tento vývin začiatok, ale predbežne poslednú bodku za usporiadaním židovskej otázky...Pre ostatnú juhovýchodnú Európu je však tento Židovský kódex príkladom pre svoju dôslednosť a dôkladnosť.“³¹

1.1 Antisemitizmus v politike HSĽS

Zárodky antisemitizmu na Slovensku sú známe už z minulosti, no postupne naberali na novej intenzite vplyvom nacionalizmu a moderného kapitalizmu. Realita, že židia medzi slovenským obyvateľstvom neboli obľúbení, vo veľkej miere súvisela s ich príležitostným sa brataním s maďarskými vládcami ako i s tým, že ich ekonomické metódy považovali mnohí za príliš tvrdé.³² Podľa Franeka postoj Slovákov voči židom bol ovplyvnený stereotypmi vychádzajúcimi z náboženskej tradície. „Pôvodný antisemitizmus bol náboženský. Možno ho vysledovať až ku koreňom kresťanstva. Prví kresťania boli totiž Židia, ktorí uznali Ježiša Krista za mesiáša predpovedaného prorokmi. Títo prví kresťania sa od začiatku pozerali na ostatných Židov, ktorí odmietli prijať podľa nich Bohom zoslaného mesiáša, cez prsty, ako na zradcov. Tento rozkol sa potom ťahal celými dejinami kresťanstva.“³³

Z obdobia I.ČSR nie je ešte známy žiadny politicky organizovaný antisemitizmus.³⁴ Aj keď protižidovské útoky sa

³⁰ KOVÁČOVÁ, ref. 23, s. 4.

³¹ LIPSCHER, ref. 6, s. 96.

³² JELÍNEK, ref. 13, s. 98.

³³ Doslovné znenie na: http://hn.hnonline.sk/2-27865810-k10000_detail-83, (12.1. 2010).

³⁴ Keď T. G. Masaryk stal pri zrode nového štátu, sila jeho osobnosti bola natoľko výrazná, že zmiernil antisemitské prejavy. Zrejme k tomu prispela aj skutočnosť, že československá ústava umožňovala prihlásiť sa k židovskej národnosti. MÍŠKOVÁ, A. Postavení židu v první československé republice.

objavovali najmä v tlači HSĽS. Parlamentná demokracia v Československu v tom období znemožňovala akýkoľvek zásah proti nejakej minorite, nebolo možné, aby sa štát stal garantom organizovaného antisemitizmu.³⁵ Na Slovensku predovšetkým v radoch HSĽS je už z tohto obdobia známy autochtónny nerasový antisemitizmus zahŕňajúci niekoľko rovín:

rovina kresťanská – že židia nesú zodpovednosť za ukrižovanie Krista

rovina národná (jazyková) – židov nemožno považovať za Slovákov, lebo rozprávajú maďarsky, nemecky, jidiš, pričom v období Rakúsko-Uhorska boli tými, ktorí sa podieľali na pomadžarčovaní Slovákov

rovina ekonomická (sociálna) – židia v minulosti ako aj v súčasnosti vykorisťujú Slovákov, žijú na ich úkor a židovskí krčmári majú vinu na tom, že zo Slovákov sa stali alkoholicy

rovina politická - „Židia sa orientujú liberálne, ba ľavicovo“.³⁶

Proti demokracii tu pôsobila predovšetkým výrazná antisemitská propaganda, ktorá nielenže systematicky útočila na státisíce občanov, ale na židov ukázala prstom, že oni sú zodpovední za nezamestnanosť, korupciu, protekcionárstvo a najmä za chudobu, v ktorej sa slovenská spoločnosť nachádzala.³⁷ Nečudo, že postavenie židov vyvolávalo nevôľu a najmä závisť. Odnieslo si to potom tí zámožnejší, ktorí boli doslova trňom v oku.

Politické udalosti na Slovensku v rokoch 1938-1939 posunuli židovskú otázku do úplne inej polohy. Už pred vznikom

In HOENSCH, J. K. – BIMAN, S. – LIPTÁK, L. (ed.). Emancipácia Židov- antisemitizmus- prenasledovanie v Nemecku, Rakúsko-Uhorsku, v českých zemiach a na Slovensku. Bratislava: Veda, 1999, s. 99-110.

³⁵ Michael A. Riffa, ktorý sa zaoberal antisemitizmom v strednej Európe sa vyjadril, že antisemitizmus v tej dobe bol najsilnejší tam, kde spolu Nemci a židia súťažili, t.j. na gymnáziách, univerzitách a v slobodných povolaniach. I Keď Fred Hahn, ktorý sa zaoberal židmi v období II. ČSR k tomu dopĺňa, že sa jednalo o nevýznamné príležitostné antisemitské akcie. MÍŠKOVÁ, ref. 34.

³⁶ NIŽŇANSKÝ, ref. 1, s. 8-9.

³⁷ HRADSKÁ, K. Postavenie Židov na Slovensku v prvej československej republike. In HOENSCH, J. K. – BIMAN, S. – LIPTÁK, L. (ed.). Emancipácia Židov- antisemitizmus- prenasledovanie v Nemecku, Rakúsko-Uhorsku, v českých zemiach a na Slovensku. Bratislava: Veda, 1999, s. 131-138.

Slovenského štátu sa objavila potreba štátotvornej ideológie ako základu pre štátnopolitickú identitu. Táto nová ideológia však mala vychádzať z iných princípov než ideológia predmníchovskej republiky. Podľa tejto ideológie mala byť strana jedinou reprezentantkou slovenského nacionalizmu.³⁸ V novom štátnom útvare tak dostala do rúk celkovú moc rýchlo sa radikalizujúca Hlinkova slovenská ľudová strana, ktorá postupne z antisemitizmu spravila súčasť svojej oficiálnej politiky. Vedúci predstavitelia HSĽS si mysleli, že vykresľovaním židov ako nepriateľov štátu sa prichinia o to, aby občania skôr prijali nový štát a na strane druhej sa budú môcť zdôvodniť prípadné politické neúspechy, ak by sa nejaké vyskytli, že za ne môžu židia- vnútorní nepriatelia štátu.³⁹

HSĽS súčasne argumentovala aj ďalšími faktami, napríklad proti židom vyťahovala protikapitalistické heslá ako i maďarskú kartu. Že sa priznávajú k maďarskej národnosti, podporujú maďarskú tlač na Slovensku, v súkromnom živote používajú maďarský jazyk a udržiavajú kontakty s Budapešťou. Anton Štefánek považuje za historický fakt skutočnosť, že „...naše mestá sa preto tak rýchlo maďarčili, lebo v židovstve získavali Maďari sociálneho činiteľa, ktorý jazykovo, hospodársky i kultúrne vykonával húževnatú a tichú

³⁸ J. Tiso to formuloval už v 30. rokoch slovami: „jeden národ, jedna strana, jeden vodca pre jednotný postup všetkých síl v službe jedného národa.“ BAKOŠ, V. Nacionalizmus ako ideológia. In BYSTRICKÝ, V. (ed.). Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny. Bratislava: Predsedníctvo Slovenskej národnej rady, 1991, s. 119-124.

³⁹ NIŽŇANSKÝ, ref. 1, s. 10.

odnárodňovaciú prácu v náš neprospech...“⁴⁰ Židia sa stali zodpovednými dokonca aj za Viedenskú arbitráž, pričom vtedy boli propagandisticky vykreslení ako „neslovenský a protislovenský element.“⁴¹

Pre mnohých to boli najmä úspechy niektorých Židov v podnikaní a obchodovaní, ktoré u nich vyvolávali závisť, a od nej už bol len krôčik k tomu, aby ich vykresľovali ako lakomcov, prospechárov, parazitov a úžerníkov. Stereotypom žida sa tak stal bohatý vykorisťovateľ, ktorý by aj pre poslednú korunu neváhal okradnúť čestného chudobného slovenského sedliaka. V týchto výhradách dôležité miesto mala úžera: „Môžeme my za to, že úžerníctvo je rozožraté medzi našim ľudom a že sú to v ohromnej časti židia, ktorí tento obchod prevádzajú? Môžeme my za to, že za peniaze týmto spôsobom nazhŕňané, miznú po dedinách, mestách kresťanské majetky a prechádzajú na veľkú škodu vlasti do rúk židov?“⁴² Najviac výčitiek smeruje k tomu, že sa pričínili o rozširovanie alkoholizmu, ktorý najviac mohol za to že, že chudobný ľud sa dal ožobrať: „...môžeme za to, že krčmári, títo najväčší nepriatelia ľudu sú zväčša židia? Že na každých 50 židov padne jeden krčmár a na každých 100 tisíc kresťanov sotva iba jeden?“⁴³

Židovským občanom bola na vrub pripisovaná aj „komunistická podvratná činnosť“, ktorú mali vykonávať už pred vznikom Slovenského štátu, a pokračovať v nastúpenom trende aj počas neho. Dokonca židov obviňovali zo zapájania sa do činnosti slobodomurárskych lóží, taktiež zo šírenia liberalizmu, voľnomyšlienkarstva a rôznych myšlienkových prúdov, ktoré boli

⁴⁰ SALNER, ref. 6, s. 214.

⁴¹ V období Viedenskej arbitráže nemala židovská komunita ako jediná z pomedzi minorít na Slovensku ochranu, lebo bola tou, ktorá sa nemohla brániť. Takýto útok proti Maďarom či Nemcom bol v tej dobe nemysliteľný. Útoky proti Čechom sa diali najmä v oblasti školstva, policajných služieb, administratívy a pod. Bližšie pozri: http://www.dejiny.sk/Whois/Nizn/Articles 24.htm - _ftn5, (17.12. 2009).

⁴² SALNER, ref. 6, s. 212.

⁴³ SALNER, ref. 6, s. 212.

ľudáckou ideológiou označené za nepriateľské. Oficiálna propaganda a jej verní prísluhovači, čiže predstavitelia štátu, vykresľovali budúce situácie, v ktorých sa dostanú židobolševici k moci, a potom sa budú chcieť plní hnevu zbaviť kresťanov a pri tom sa nebudú štítiť ani ich masových vražd.⁴⁴ Židia tak boli označovaní za aktívnych politických nepriateľov štátu, ktorí sa ho snažia položiť na lopatky či už hospodárskymi sabotážami ale najmä rozširovaním nepriateľskej propagandy v zmysle: Nemecko prehrá vojnu, Slovensko bude pričlenené k Sovietskemu zväzu, obnoví sa ČSR a pod.⁴⁵ Takisto sa snažili majetkovoprávne a iné trestné činy židov premietnuť do nepriateľskej polohy a poukázať nimi na to, že im ide o hospodársky a morálny rozvrat štátu.

1.2 Antisemitská propaganda v období Slovenského štátu

Zaoberanie sa antisemitskou propagandou je dôležité z hľadiska foriem a metód používaných na ovplyvňovanie postojov majoritných Slovákov vo vzťahu k židom v reálnom živote. Táto propaganda pôsobila na obyvateľstvo systematicky počas celého obdobia vojnového Slovenského štátu- aj keď treba poznamenať, že nebolo to vždy rovnakou intenzitou. Zapájal sa do nej Úrad propagandy⁴⁶ so svojimi Ľudovými novinami, Hlinkova garda so svojim politickým periodikom Gardista, z ostatnej tlače najmä noviny Slovák.⁴⁷ Zhoršovanie atmosféry odráža aj denná tlač, čo nám dokladá napríklad analýza článkov Slovenského denníka z rokov 1937 a 1938. Spočiatku správy o židovskej komunite mali neutrálny charakter. Vecne informovali o rôznych podujatiach, ale aj o spoločenských aktivitách židovskej pospolitosti. Niekedy však

⁴⁴ KAMENEC, I. Fenomén strachu (len v našich?) v moderných dejinách. In KAMENEC, I. (ed.). Hľadanie a blúdenie v dejinách. Bratislava: Kalligram, 2000, s. 105-118.

⁴⁵ KAMENEC, ref. 24, s. 72.

⁴⁶ Úrad propagandy bol vytvorený ľudákmi pri predsedníctve vlády. V jeho kompetenciách bolo usmerňovanie kultúry, umenia i ľudovej výchovy z propagačného hľadiska. Úrad viedol Alexander Mach, ktorý bol touto úlohou poverený už 18. októbra 1938. Výstavba úradu napredovala pomaly kvôli nedostatku spoľahlivých ľudí. V roku 1940 mal úrad 13 redaktorov, ktorí propagovali ľudácku ideológiu v médiách, organizovali preškoľovacie kurzy a rôzne prednášky. BAKA, ref. 4.

⁴⁷ NIŽNANSKÝ, ref. 1, s. 12.

písali aj o deliktoch páchaných židmi, o podvodníkoch, ktorí zneužívajú dobré meno židovských humanitárnych či skautských organizácií. Viaceré články sa zaoberali aj jazykovým problémom slovenských židov, nechýbala v nich výčitka, že židia hovoria na verejnosti po maďarsky (prípadne nemecky), v niekoľkých z nich sa však nájde aj stanovisko druhej strany: „Kde a kedy sme sa mali naučiť po slovensky?...Staršia generácia sa pri najlepšej vôli pretvoriť nedá a nemôže. Nie je to zlozvyk ani demonštrácia.“⁴⁸

I hneď po Mníchove to boli útoky proti židom najmä v tlači. Šaňo Mach dozeral na to, aby všetky médiá na Slovensku rozširovali nenávisť voči židom.⁴⁹ Židia boli podľa tlače HSĽS zodpovední dokonca za vojnu. Tieto ako i mnohé ďalšie tvrdenia boli prevzaté zo slovníka nacistickej propagandy Tretej ríše. Antisemitskú nenávisť prilievali početné gardistické časopisy a letáky, v ktorých sa objavili myšlienky, či „je žid taký človek ako my“, resp. sa tvrdilo, že „žid vlastne nie je ani človek ale výplod diablov.“⁵⁰ Oficiálna vládna tlač tieto slovné spojenia nepoužívala, ale jej obsah bol viditeľne nenávisťný, často krát pôsobil dokonca cynickejšie, pretože antisemitskú kampaň spravidla odôvodňoval vlasteneckými i náboženskými argumentmi. Propaganda bola nebezpečným nástrojom, lebo vplývala na široké vrstvy väčšinového obyvateľstva. Protižidovská propaganda súvisela aj so

⁴⁸ SALNER, ref. 22, s. 110.

⁴⁹ Podľa spomienok rabína Friedera sa Šaňo Mach o samotných židoch vyjadril v zmysle: „tí patetickí židobolševici, ktorí ohrozujú celý svet“. FRIEDER, E. Z denníka mladého rabína. Bratislava: SNM-Oddelenie židovskej kultúry, 1993, s. 16.

⁵⁰ KAMENEC, I. Fenomén holokaustu v historiografii, v umeleckej tvorbe a vo vedomí slovenskej spoločnosti. In VRZGULOVÁ, M. – RICHTEROVÁ, D. (ed.). Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu- Úrad vlády SR, 2008, s. 111-117.

zdôvodňovaním protikapitalistických hesiel.⁵¹ Nebezpečné názory na adresu židov sa šírili aj z rečníckej tribúny snemu, ako napr. že „židia sú nevyliciteľne chorým národom, ktorý kazí ovzdušie a preto treba ich otázku vyriešiť rýchlo a radikálne.“⁵² Podobnými propagandistickými názormi prispieval vo vystúpeniach na verejnosti hlava štátu – Jozef Tiso. Cieľom propagandy bolo teda zdôvodniť kroky, ktorými sa vláda snažila postupne vylúčiť židov zo spoločnosti.

1.2.1 Protižidovská propaganda na stránkach denníka HSES Slovák

Keď sa zameriame na slovenskú realitu obdobia druhej svetovej vojny, už od jari 1939 nachádzame v tlači články odzrkadľujúce určité roviny predvojnového slovenského antisemitizmu. Autorom článkov v nich išlo o to, aby pred obyvateľstvom zdôraznili negatíva židov. Vo vybratej vzorke na stránkach Slovák sa za skúmané obdobie od apríla 1939 do decembra 1939 vyskytuje 185 článkov, v ktorých obsahu možno postrehnúť slovo žid, židovský alebo podobné ekvivalenty. V mesiaci apríl jednotlivé články vykresľovali židov predovšetkým ako úžerníkov a vykorisťovateľov. „Židovskí krčmári boli odvekou pliagou nášho vidieku a svojimi nekalými prostriedkami lákali ľud k pijatike, aby ho potom úžernickým spôsobom ožobračovali. Snáď každý pozná prípady úpadkov rodín, ba celých dedín, kde zakotvil žid- krčmár...“⁵³ Podobný názor badať aj v článku, ktorý vyšiel o tri dni neskôr: „Každý vie, aký strašný pán bývala na dedine židovská krčma, ktorá ľud na jednej

⁵¹ HSES prevzala jej obsah z programu rakúskych a maďarských kresťansko-sociálnych strán. Príčinou zla bol židovský kapitál. LIPSCHER, ref. 6, s. 13-14.

⁵² KAMENEC, ref. 50.

⁵³ Slovák, 1.4.1939, s. 8.

strane demoralizovala a na druhej privádzala úžerníckymi spôsobmi známych hyen aj najlepších gazdov na minimum. Teraz sa radikálne vyčistí slovenská dedina od tohto moru...“⁵⁴ V mesiacoch máj, jún, júl sa vyskytujú zväčša články, ktoré sa venujú majetku židovských príslušníkov, rozoberajú súpis poľnohospodárskych nehnuteľností vo vlastníctve židov, revíziu živnostenských licencií, dokonca sa o židoch vyjadrili v zmysle protivníkov v slovenskom hospodárstve. „...Nielen poľnohospodárstvo štátu i úradníci a pravotári potrebovali očistu, ale predovšetkým treba v obchode a v súkromnom podnikaní, aby tieto odvetvia boli očistené od štátu nepriateľských živlov a vydieračov občianstva...Preto Slovenská odborová jednota súkromných úradníkov žiada, aby zákon o zamestnaní židov bol čím skôr vydaný.“⁵⁵ Na konci júla v článku pod názvom Židia a obchod s dobytkom sa o židoch vyslovili doslovne, že: „...Predražovanie a reťazový obchod je u židovských obchodníkov každodenným zjavom...Naši obchodníci sú plánovite a sústavne ubíjaní...Keď židia vidia na trhu slovenského kresťanského obchodníka, dajú sa hneď dokopy, zvyšujú ceny, dohadzujú, sľubujú väčšie ceny, len aby ten kresťan nemohol nič kúpiť...Židovskými figľami sa poškodzuje nielen kresťanské obchodníctvo, ale aj štát, ktorý následkom týchto podfukov stráca ohromné sumy na daniach, poplatkoch a atď.“⁵⁶ Za mesiac august spomeniem krátku noticku, ktorá sa vyjadruje k protižidovskej propagande v Banskej Bystrici: „Na námestí Andreja Hlinku v Banskej Bystrici vyložili v týchto dňoch drevené podstavce, na ktorých je zoznam kresťanských obchodov v Banskej Bystrici. Na podstavci je nadpis- „Kupujte u kresťanských obchodníkov“ a pod ním všetky kresťanské firmy každého druhu obchodu. Tieto podstavce majú slúžiť protižidovskej propagande, aby cudzinci,

⁵⁴ Slovák, 4.4.1939, s. 4.

⁵⁵ Slovák, 21.7.1939, s. 4.

⁵⁶ Slovák, 27.7.1939, s. 8.

ktorí prídu do metropoly Pohronia boli informovaní o kresťanských obchodoch.“⁵⁷

Najviac článkov- 45 sa vyskytlo v mesiaci september. Dokonca 6. 9. vyšlo až 5 článkov. Okrem iného sa v nich spomína aj demonštrácia Deutsche Partei, na ktorej sa 5. 9. 1939 na Hviezdoslavovom námestí zúčastnilo 40 000 ľudí, títo sa dožadovali radikálneho riešenia židovskej otázky.⁵⁸ Veľký článok s podtitulom „Parádni“ kresťania von zo židovských obchodov! sa vyjadril v zmysle: „...židia rozširujú správy zahraničných staníc, preto by celému radu osôb mali byť odobraté rádia a dané do úschovy, kontrolovať označenie židovských obchodov, odobrať židom zbrane...“⁵⁹ V článku Potrestali židovských predražovateľov sa konštatuje: „O židoch je známe, že využívajú každej príležitosti, aby nahŕňali čím viacej peňazí. Za peniaze predajú všetku statočnosť, poctivosť. Ale využívajú hlavne takej príležitosti, keď je aký- taký nedostatok rôzneho tovaru...“⁶⁰ O stranu ďalej toho istého vydania sa píše: „...Či dakto mal šťastie vidieť na Slovensku žida ako robotníka s kosou žať v augustovej horúčave, či ho videl držať v ruke motyku, lopatu, krompáč, držať pluh, robiť pod zemou v bani, nosiť v prístave metráky atď.“- článok pokračuje ďalej v inom duchu: „Židom ako orientálcom pojem árijskej cti je neznámy..., ako orientálci sú neúprimní...myslia na svoju kešeňu, na zbohatnutie. Sú odmalička vychovávaní v duchu a zásadách Talmudu, asimilácia je u nich nemožná...Preto boj proti židom a radikálne riešenie židovskej otázky musíme brať ako nevyhnutnosť...“⁶¹ Do konca roku 1939 sa počet článkov vyjadrujúci sa k riešeniu židovskej otázky podstatne znížil. Napríklad za december je to len 8, ten posledný z 30. 12. pripomína, že proti židom treba bojovať dôsledne.

⁵⁷ Slovák, 27.8.1939, s. 5.

⁵⁸ Slovák, 6.9.1939, s. 2.

⁵⁹ Slovák, 15.9.1939, s. 3.

⁶⁰ Slovák, 23.9.1939, s. 4.

⁶¹ Slovák, ref. 60, s. 5.

Najplodnejšie obdobie v intenzite článkov týkajúcich sa protižidovskej propagandy, sa v Slovákú vyskytuje v období od júla do septembra 1941. Za spomínané obdobie bolo v Slovákú publikovaných až 187 článkov o židoch. Tieto články sa týkajú najmä prechodu židovských nehnuteľností do vlastníctva štátu, arizácií, sústreďovania židov do pracovných táborov, Židovského kódexu atď. Za všetky spomeniem článok z 11.9.1941, ktorý sa týkal samotného Židovského kódexu. „...Možno povedať, že toto opatrenie slovenskej vlády patrí medzi najdôležitejšie a najväčšie, lebo hlboko zasahuje do slovenského verejného a hospodárskeho života. Nesporne židovská otázka na Slovensku ostávala ešte stále najpálčivejším problémom. I keď tu boli dosť prísne opatrenia, predsa sa len našli medzery, ktoré bolo treba zaplniť a raz navždy urobiť koniec židovského panstva...“⁶² Články ohovárajúce židov a snažiace sa ich vykresliť ako najväčších nepriateľov štátu sa vyskytujú v novinách Slovák aj v nasledujúcom období, ale ja som zámerne vybrala prvé dva roky trvania vojnového Slovenského štátu, aby som poukázala na skutočnosť, že propaganda vplývala na slovenskú verejnosť už od začiatku jeho existencie, a teda tí, ktorí nejakým spôsobom pomohli židovskej minorite aj napriek ovplyvňovaniu propagandou si zaslúžia hlboký obdiv.

1.2.2 Protižidovská propaganda na stránkach Gardistu

Protižidovské zameranie bolo podobne ako v novinách Slovák základnou obsahovou náplňou tlačového orgánu HG Gardistu. Proti židom sa staval už od svojho prvého čísla z polovice januára 1939. Gardista však už v čase autonómie poskytol priestor pre názory radikálnych a profašistických slovenských politikov, ktorí svoj vzor videli v Nemecku a Taliansku. Svedčí o tom aj fakt, že Gardista predbehol už v prvých mesiacoch roku 1939 oficiálnu

⁶² Slovák, 11.9.1941, s. 3.

slovenskú legislatívu v tom, že bol prvý, ktorý prezentoval tzv. židovskú otázku ako rasový a nie náboženský problém. Čiže židia boli slovami Gardistu „národ s určitými rasistickými svojráznosťami, a nikdy nie náboženstvo“.⁶³ Gardista sa tak od úvodných čísel zamerail na ovplyvňovanie slovenskej verejnosti, aby ju mohol presvedčiť o potrebe radikálneho postupu voči židovskej menšine. Preto už autori prispievajúci do tohto politického periodika sa hneď v prvých článkoch zameraili na vykreslenie príčin vychádzajúcich z národného, politického, historického, mravného ako aj náboženského hľadiska, aby tým poukázali odkiaľ pramení nenávisť voči židom.⁶⁴

Už 13. mája 1939 sa objavil článok pod názvom- Nájde sa ešte Slovák, ktorý zastáva židov? V ňom kritizujú tých, ktorí sa postavili na obranu židov. Doslovne sa v ňom hovorí: „Takíto jednotlivci, ktorí začínajú v duši a srdci cítiť sympatie voči židom a ich osudu, musia byť najmä z nášho verejného života bezohľadne odstránení a musí im byť zabránené mať slovo tam, kde ide o židov. A všetkých týchto treba hneď izolovať, aby nemohli zasahovať, súc pod vplyvom židovstva, do nášho života na nijakom poli...Národ slovenský nie preto sa obetoval, bojoval, trpel, krvácal, aby ešte dnes niekoľkým jednotlivcom vyhákl slzy nad „biedou židovstva“. A preto, kto nie je s nami, je proti nám!“⁶⁵ Ako to vidno z tohto článku už v období autonómie burcovali ľudí proti židom a chceli zabrániť i čo najmenšiemu prejavu súcitu k židovským spoluobčanom.

Medzi najčastejšie národno-politické obvinenia patria tie, ktoré židov označujú za politicky a národne nespoľahlivých, či dokonca nebezpečných pre budúcnosť štátu. Gardista sa tu podobne ako noviny Slovák oháňa maďarskou kartou. Gardista písal o tom, že v druhej polovici devätnásteho storočia sa väčšina

⁶³ KLAMKOVÁ, H. Protižidovská propaganda: dehumanizácia Židov na stránkach Gardistu (1939-1942). In SOKOLOVIČ, P. (ed.). Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938-1945. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2008, s. 351-360.

⁶⁴ KLAMKOVÁ, ref. 53.

⁶⁵ HUBENÁK, L. (ed.). Riešenie židovskej otázky na Slovensku (1939-1945). Dokumenty (I. časť). Bratislava: SNM- Oddelenie židovskej kultúry, 1994, s. 57.

na Slovensku žijúcich židov asimilovala s maďarským národom, čo spôsobilo ich príľnutie k maďarskému jazyku a vzdialenie sa od slovenského jazyka. Podobne sú židia obviňovaní z toho, že počas dvadsaťročnej existencie Československa pracovali v prospech Prahy, čím hatili slovenské záujmy: „Ak niekto trpel pod nadvládou židovskou, tak sme to boli v prvom rade my Slováci. Berme režim maďarský alebo československý, vždy v úzadí stáli židia, ktorí sa vedeli šikovne spojiť s tými, ktorí vládli proti nám a žili z nás.“⁶⁶

Ďalšie z radov výčitiek tvoria tie, ktoré podčiarkujú zodpovednosť židov za všetko zlo, ktoré postihlo ľudstvo. Konkrétne v článku Komunizmus a židia sa spomína: „Pýtali by sme sa, prečo židom záleží na rozsievaní hrôz medzi národmi. Je to prejav snahy po ovládnutí a zotročení sveta podľa zásady: rozdeľ, oslab, opanuj, podľa receptu Talmudu, ktorý- hoci donedávna bol židovským tajomstvom- dnes už svetová verejnosť pozná. Málokto však vie, že metla ľudstva, komunizmus, väzí svojimi koreňmi v samotnom Talmude. Týchto niekoľko priznaní stačí na konštatovanie, že príčinou všetkých nepokojov, hrôz, revolúcií a vojen je svetové židovstvo.“⁶⁷ Okrem tradičných obviňovaní židov z toho, že im je cudzie dobro slovenského národa, k ním v prvej polovici roka 1941 pribudla výčitka, že židia sa údajne rozťahujú v slovenských kúpeľných mestách, v Tatrách či v hlavnom meste. Okrem týchto tvrdení kritiku vyvolalo aj surové správanie sa židov v dopravných prostriedkoch: „Židia sa surovo chovajú najnovšie aj vo vlakoch. Skoro každý deň príde správa o ich výčinoch...V jednom vagóne cestovali piati gardisti v uniforme a dvaja gardisti akademici neuniformovaní. Keď sa židia príliš rozťahovali, títo vyzvali židov, aby miesta uvoľnili pre árijcov. Keď to židia prijali s posmešným úsmevom a zo svojich miest sa nepohli, akademici i gardisti jednoducho ich zahnali do takého vagóna, kde bolo židov najviac, árijcov odtiaľ

⁶⁶ Gardista, 25.7.1940, s. 4.

⁶⁷ Gardista, 9.4.1942, s. 4.

dali zase do vagóna, ktorý očistili úplne od židov.“⁶⁸ Opäť tu šlo skôr o dôkaz gardistickej propagandy ako o adekvátne tvrdenia, ktoré by korešpondovali so skutočným stavom na Slovensku.

Gardista sa taktiež usiloval rasový antisemitizmus obhájiť aj z pohľadu kresťanskej viery. Snaha Gardistu púšťať sa do náboženských tém zrejme vychádzala z faktu, že náboženstvo hralo významnú rolu v štáte. Cirkev mala výrazné postavenia a najmä vplyv pri vytváraní verejnej mienky na Slovensku. Silná pozícia kresťanských cirkví ponúkala Gardistovi priestor, aby reagoval na pochybnosti určitej skupiny obyvateľstva a zaoberal sa odpoveďou na otázku, či tie opatrenia slovenskej vlády, ktorými obmedzila práva židov sú v súlade s kresťanským učením.⁶⁹

Väčšina protižidovských článkov z úvodných čísel Gardistu poukazovala na fakty, prečo by mala slovenská majoritná spoločnosť židov nenávidieť a viac-menej o židoch hovorila ako o jednej skupine, ktorá sa mala bez rozdielu dopúšťať krívd, ktoré je potrebné po nich naprávať.

Antisemitizmus ešte vzrástol po nemecko-slovenských rokovaníach v Salzburgu z konca júla 1940, dalo by sa povedať, že nabral nový dych, čo sa samozrejme odzrkadlilo aj na pôde Gardistu. Gardista od tohto obdobia obhajoval slovenský národný socializmus a s ním prepojené radikálne riešenie tzv. židovskej otázky. Od tohto momentu ešte ostrejšie útočil na židov. V tomto období v Gardistovi môžeme dokonca nájsť veľkými písmenami slogan: „Gardista nezabúda, že židia sú vinní na vojne!“⁷⁰ V posalzburskom období sa Gardista snažil o poukázanie na nacistickú politiku k židom, z ktorej by mali čerpať inšpiráciu aj na Slovensku. V článkoch tak vyzýval na zavedenie rasových kritérií do slovenskej protižidovskej legislatívy.⁷¹ Na židov vraj platí jediné, a to, že „Zlo treba vyničiť od koreňa. Každá

⁶⁸ Gardista, 20.3.1941, s. 3.

⁶⁹ KLAMKOVÁ, ref. 63.

⁷⁰ Gardista, 2.8.1940, s. 3.

⁷¹ KLAMKOVÁ, ref. 63.

polovičná robota pri riešení židovskej otázky kruto sa pomstí na riešiteľoch. Rasistické riešenie židovskej otázky nepozná nijaký kompromis, a preto jeho výsledok je vždy stopercentný a zaručený“.⁷² Na konci marca 1942, kedy na Slovensku začala prvá fáza deportácií, Gardista označil židov za nepriateľa číslo 1.⁷³ Aj v prípade Gardistu protižidovské štvanie na jeho stránkach neutíchlo so začatím transportov, ale pokračovalo aj v nasledujúcom období.

⁷² Gardista, 10.9.1941, s. 1.

⁷³ KLAMKOVÁ, ref. 63.

2. MAJORITNÁ SLOVENSKÁ SPOLOČNOSŤ VO VZŤAHU K ŽIDOM

Americký historik Raul Hilberg zaoberajúci sa obdobím holokaustu v jednej zo svojich prác, ktorú nazval príznačne *Páchatelia, obeť, diváci* načrtol schému, podľa ktorej môžeme interpretovať aj postoj slovenskej majority k židovskej minorite. Povedané inými slovami, boli tu nejakí vrahovia, ich obeť- židia a prizerajúca sa mlčiaca väčšina.⁷⁴ Medzi páchatelov môžeme zväčša zaradiť násilníckych majoritných Slovákov, či už reprezentantov HSĽS prípadne iných ľudí, ktorí ubližovali židovskej minorite či už v oblasti legislatívy, exekutívy alebo v iných oblastiach spoločenského života.

Ak chceme zo vzťahu majoritného a minoritného židovského obyvateľstva pochopiť viac, je nevyhnutné preskúmať konanie majoritnej komunity vo vzťahu k židovskej minorite. K tomuto nám dopomôže najmä rozbor zmien v majetkových pomeroch majoritného obyvateľstva, ktorý nám umožní urobiť analýzu procesov, ktoré podstatne ovplyvnili slovenskú spoločnosť v procese holokaustu. Čiže kto zaplnil chýbajúce miesta v spoločnosti, keď židov deportovali, prípadne kto profitoval z arizácií.⁷⁵

V máji 1942 príkazom ministra vnútra A. Macha boli obecní kronikári prinútení spísať dejiny židovských komunit za účelom upozornenia na ich majetkové pomery, vzťahy ku kresťanskej majorite ako i občianske postoje. Hoci týmto príkazom im pravdepodobne išlo o zdiskreditovanie židov v očiach slovenskej verejnosti, prispelo to aj k vytvoreniu určitého obrazu

⁷⁴ NIŽŇANSKÝ, ref. 1, s. 6-7. Bližšie pozri aj: SALNER, ref. 1.

⁷⁵ NIŽŇANSKÝ, ref. 1, s. 11.

o vzájomných vzťahoch.⁷⁶ Pri charakterizovaní vzťahov slovenskej verejnosti voči židovskej minorite nám však tento zámer pomohol dospieť ku kvalifikácii troch hlavných postojov. V prvom rade to bol pasívny postoj. Čo sa týka v poradí ďalších dvoch postojov majoritného obyvateľstva k židom, ide o prejavy, na jednej strane negatívne prejavy (bitie židov, záujem o ich majetok, arizácie atď), na strane druhej pozitívne prejavy (rôzne formy pomoci).

2.1 Pasívny postoj slovenskej majority k židovskej minorite

Pasívne stanovisko zaujala väčšinová slovenská populácia. Ovplyvňovaní propagandou, ktorá opisovala pôsobenie židov v spoločnosti ako nepriateľské, mnohí zo Slovákov sa nepostavili za židov, aby ich ochránili. Hoci ich ani otvorene nenapádali, a nevybíjali si na nich zlosť, ako to mohli vidieť u niektorých spoluobčanov, takisto sa ich ani nezastali ak videli, že sa na nich pácha krivda. Ale mnohí z nich taktiež neskôr neváhali prevziať po nich pracovné miesto, či už sa jednalo o arizátorov alebo likvidátorov firiem. Boli tu takí, ktorí sa tešili zo straty židovskej konkurencie v podnikaní, a žiaľ tu boli aj chamtivci, ktorí sa vyžívali v tom, aby čo najviac ukoristili zo židovských dražieb.⁷⁷ Bežným javom bolo, že Slováci udávali židovských spoluobčanov kvôli vidine zisku. Vzhľadom na skutočnosť, že slovenská majoritná spoločnosť či už z ideologických alebo ekonomických pohnútok neváhala udávať židov, nemôžeme povedať, že ich vzťahy boli ukážkovo pokojné. Už v minulosti boli

⁷⁶ Na základe tohto príkazu brezniansky kronikár Ondrej Klinec napísal prácu Dejiny židovstva v Brezne, ktorá predstavuje jedinú prácu z tohto obdobia o miestnej židovskej komunite a hoci jej chýba pramenné podloženie prispieva k vykresleniu vzájomných vzťahov. Na ilustráciu uvediem správanie obyvateľov Brezna k židom: „...Pred svetovou vojnou deti v našom meste sa židov veľmi báli. Boli im postrachom a na žida ukazovali „Ide poľský žid“. Šarvanci smeľší, keď sa so židom zišli, prezývali ho: „Žid- smrad- kolovrat...“. Vo všeobecnosti židia tu nežili nádherne, bývali v špine, nestarali sa o svoj zovňajšok, hlavná vec šlo im o získanie peňazí akýmkoľvek spôsobom. Najmä starali sa o to, aby tu kresťan nemohol si založiť žiaden obchod.“ V tomto vykreslení jasne badať, že charakteristika židov nie je lichotivá, musíme však brať do úvahy, kedy táto práca vznikla a čo bolo jej zámerom, keď uvažíme ako postupoval vojnový slovenský štát voči svojim židovským občanom. KRIŠTOFOVÁ, I. Z histórie židovskej komunity v Brezne. Výskumná správa. Brezno: Horehronské múzeum, jún 2001, s. 8.

⁷⁷ NIŽŇANSKÝ, ref. 1, s. 27.

známe obdobia, kedy sa pokojné spolunažívanie skončilo v dôsledku výbuchov násilia proti židovskej minorite. Obe strany sa pri týchto vzájomných treniciach snažili zvaliť vinu na tých druhých, že nie oni sú zodpovední za krivdy a nepravosti, ktoré ich postihli, ale môžu za to tí druhí.⁷⁸ Obe komunity i v dôsledku týchto konfliktov nemali chuť spoznávať kultúry tých druhých. Tí, ktorí sa zaoberali vzťahmi medzi oboma komunitami, sa prikláňajú k tvrdeniu, že u obidvoch strán prevládajú skôr negatívne informácie o sebe navzájom. Pozitívnych príkladoch je veľmi málo, čiže buď vôbec neexistovali, alebo im historici a verejnosť nevenovali pozornosť. Zrejme to súviselo so skutočnosťou, že Slováci si uvedomovali inakosť židov a taktiež židia mali problém asimilovať a identifikovať sa s prostredím.⁷⁹ O pasivite obyvateľstva môžeme teda konštatovať, že tak konala väčšina obyvateľstva, konkrétne stanovisko prizeraajúcich sa Slovákov si autori nevšimli, tí sa viac zamerali na negatívne alebo pozitívne správanie.

2.2 Negatívne postoje slovenskej majority k židovskej minorite

Keď hovoríme o negatívnych prejavoch voči židovskej minorite, v prvom rade musíme okomentovať, kto ich podporoval, prípadne kto sa na nich v najväčšej miere podieľal. V prvom rade to bola Hlinkova garda (HG)⁸⁰, ako aj Deutsche Partei (DP) a jej

⁷⁸ Sociálny antropológ Jakub Grygar tieto vzťahy sumarizuje nasledovne: „Dialóg medzi kresťanstvom a judaizmom, kresťanmi a židmi, je z oboch strán zaťažený dlho pretrvávajúcimi stereotypmi. Obrazy kresťanov o židoch a judaizme a viacej verzii boli do značnej miery dané ich postavením v jednotlivých obdobiach a reagovali na nespočetné náboženské, politické a sociálne tlaky. Stereotypné falošné predstavy o druhom sa objavujú i napriek tomu, alebo snáď práve preto, že v oboch náboženstvách nájdeme podobné myšlienky.“ SALNER, ref. 6, s. 207.

⁷⁹ K identite židov bližšie pozri: KAMENEC, I. Problémy asimilácie a identity židovského obyvateľstva na Slovensku od druhej polovice 19. storočia. In ŠUTAJ, Š. (ed.). Národnostná politika na Slovensku po roku 1989. Prešov: Universum, 2005, s. 238-246. KRIVÝ, V. – DANGLOVÁ, O. Svet mnohých „My a oni“. Kolektívne identity na súčasnom Slovensku. Bratislava: Zing Print, 2006.

⁸⁰ O Hlinkovej garde bližšie pozri: FATRANOVÁ, G. Boj o prežitie. Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, 2007, s. 79-83. SOKOLOVIČ, P. Hlinkova garda 1938-1945. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009. SUŠKO, ref. 2.

polovojenské oddiely Freiwillige Schutzstaffel (FS).⁸¹ Práve všetky tieto vymenované organizácie sa najväčšou mierou podieľali na násilnostiach proti židom, buď ich priamo napádali na uliciach, v domoch, v dopravných prostriedkoch a pod., alebo im škodili organizovaním bojkotov čím hatili ich podnikanie. Neostali len pri vybíjaní zlosti na samotných židov ale s radosťou sa zapájali do konfiškácie židovského majetku. Postupne svoj teror stupňovali, v čom im napomáhala vláda vydávaním množstva protižidovských nariadení.⁸² Všetky tieto aktivity nielenže obohacovali gardistov, ale prilákali k nim aj nových členov bažiacich po židovskom majetku.⁸³ Hanebná propaganda proti židom tu našla svoje uplatnenie. Okrem skutočnosti, že gardisti týmito rozličnými akciami sledovali vlastné obohatenie, išlo im najmä o zosmiešnenie a zneuctenie židovskej pospolitosti. Za najhoršie výčiny HG však možno pokladať protižidovské násilnosti páchané i za bieleho dňa na verejnosti. Podieľali sa na nich jednak spomenuté organizácie, jednak bratislavskí Nemci⁸⁴, ale ani časť slovenského obyvateľstva neváhala pridať sa k týmto výčinom na nevinných židoch, najmä mladí Slováci pod vplyvom alkoholu si takýmto nepekým spôsobom vybíjali svoju zlosť a frustráciu.⁸⁵ Už ich nikto nedokázal zastaviť a škodili kde len mohli. Rozbíjali okná na židovských obchodov, prípadne súkromných domoch židov, alebo útočili v nočných hodinách na osamelých židov

⁸¹ K Freiwillige Schutzstaffel bližšie pozri: SCHWARC, M. „Úderka a výchovný nástroj hnutia“ – Freiwillige Schutzstaffel- dobrovoľné ochranné oddiely Deutsche Partei. In *Vojenská história*, 1, 13, 2009. s. 44-66. Dostupné na : http://www.vhu.sk/data/att/1200_subor.pdf, (12.3. 2010).

⁸² Táto atmosféra teroru sťažovala aj prácu mládežníckych hnutí. HG hatila ich výchovnú prácu. NIR, A. Sionistická organizácia, mládežnícke hnutia a emigrácia do Palestíny v rokoch 1918-1945. In TÓTH, D. (ed.). *Tragédia slovenských židov. Materiály z medzinárodného sympózia Banská Bystrica 25. – 27. marca 1992*. Banská Bystrica: Datei, 1992, s. 27-44.

⁸³ V monografii rabína Friedera nachádzame zmienku, že práve v HG našli títo tzv. gardisti priestor, kde mohli pľundrovať, rabovať a svojvoľne konať. FRIEDER, ref. 49, s. 16.

⁸⁴ V Bratislave v tom období študovalo veľa nemeckých študentov , ktorí sa pričínili o to, že najmä okolie Palisád bolo pre židov nebezpečným miestom. Nepekne sa k židom zachovali aj „móserovia“, t.j. židovskí udavači. Ladislav Porjez po svojom zatknutí dospel k záveru, ktorý sa neskôr potvrdil: „Musel ma niekto udať, kto ma dobre poznal zo skoršieho obdobia, najskôr platený udavač, s najväčšou pravdepodobnosťou a bohužiaľ- žid. SALNER, ref. 22, s. 152-153.

⁸⁵ Najrozsiahljšia protižidovská akcia bola v Trnave, kde pri príležitosti vzniku autonómie odzneli protižidovské heslá, boli rozbíjané okná na židovských obchodoch a domoch. SLNEKOVÁ, V. „Židovská otázka“ na úrovni mesta – Trnava v období autonómie Slovenska. In *Studia historica Nitriensia*, 1996, V, s. 185-201.

prechádzajúcich mestom. Keď sa tieto skutočnosti rozšírili medzi židovským obyvateľstvom, mnohí zo židov sa v nočných hodinách zdržiavali radšej vo svojich domovoch, než by mali byť niekde na ulici bezdôvodne napadnutí násilníkmi.⁸⁶ Príslušníci HG väčšinou tieto nepríjemné skutky zahmlievali, a hoci niekedy osobne videli páchatel'ov, nezasiahli, dokonca marili prácu četníctvu, ktoré sa pokúšalo dopátrať násilníkov.⁸⁷ Veľmi nebezpečné bolo správanie sa gardistov k židom na stanicích HG. Tu sa cítili plne na svojom území, a preto neváhali ešte tvrdšie zakročiť voči židom. Hľadali si tie najbanálnejšie zámienky, aby napadli bezbranných židov- bili ich napr. kvôli tomu, že si vraj svoju prácu nekonali poriadne.

Všetky tieto skutočnosti boli reálnym faktom, ktorý sa nedal prehliadať. Aj keby sa gardisti snažili brániť, že sú to výmysly ich neprajníkov, ktorí sa snažia očierniť gardu v očiach verejnosti, asi málokto by im v tej dobe uveril. Existovalo totiž mnoho svedkov z radov obyčajných ľudí, ktorí jasne videli páchanie násilných skutkov na židoch. Gardisti išli vo svojej drzosti ešte ďalej. Nestačilo im už iba týranie židov, ale pustili sa aj do okrádania židovských domov, bolo im úplne jedno či je židovský majiteľ v dome, jednoducho si brali všetko čo videli. Boli až takí nenásytní, že už im nestačili len cennosti, z ich domov si vynášali i nábytok, šatstvo či osobné predmety. Neskôr im už nestačilo ani okrádanie, tak si zo židov urobili lacných otrokov. Museli im slúžiť v domácnostiach, pri rozličných prácach okolo domu, pri prácach v ich podnikoch, niekedy však boli využívaní aj v prácach, z ktorých úžitok mala širšia verejnosť- to bolo najmä vtedy keď pomáhali pri mestských prácach, ako napr. čistenie miest, odhrabávanie snehu a pod.⁸⁸ Z tohto obdobia sú známe aj prípady, kedy bežní občania prezlečení v uniforme HG sa chceli

⁸⁶ SOKOLOVIČ, P. Forma a zacielenie gardistických represálií v rokoch 1938-1939. In SOKOLOVIČ, P. (ed.). Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938-1945. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2008, s. 273-295.

⁸⁷ SOKOLOVIČ, ref. 86.

⁸⁸ SOKOLOVIČ, ref. 86.

obohatiť na úkor židovských obchodníkov zákerným spôsobom, ich cieľom bolo nanútiť židovským obchodníkom zakúpiť si od nich plagátky s nápisom „Židovský obchod“ po 10 Ks. Ak s tým židovskí obchodníci nesúhlasili, neštítali sa im vyhrožovať zatvorením obchodu. Ak ani táto hrozba nepomohla, tlačili na nich s tým argumentom, že ten plagátik sa bude na ich obchode vynímať aj bez ich súhlasu.⁸⁹ Židia sa museli podvoliť aj keď sa týmito plagátkami vystavili na posmech.

Vláda sa prijímaním stále nových protižidovsky zameraných zákonov a nariadení sama pričínala o zhoršovanie postavenia svojich židovských občanov. Zo židov sa tak stávali len akísi druhotriedni občania. Nový impulz pre HG vzišiel zo salzburských rokovaní a od tohto momentu sa HG intenzívnejšie zapájala do riešenia židovskej otázky. Najviac násilností a nespravodlivosti sa však prejavovalo v období začatia deportácií na jar 1942. Gardisti dávajúci pozor na židov pripravených do transportu, sa okrem ich šikanovania medzi sebou zabávali aj tak, že ich ponižujúcim spôsobom prehliadali a okrádali o peniaze ale aj bežné veci. Pre tieto svoje neľudské činy si hľadali aj ospravedlnenie, určite sa uspokojovali tým, že zrejme tieto veci už nebudú potrebovať, a teda nech radšej si ich ponechajú oni, ako by mali pripadnúť Nemcom. Niekedy ich správanie hraničilo s absolútnou ľudskou abnormalitou. Brutálne bili odchádzajúcich židov dovedy kým nevypustili uchopenú batožinu alebo im odrezávali remienky na rupsakoch, aby im batožina spadla na zem. Vyberali si pritom najmä bezbranných ľudí, starých alebo chorých, ktorí nemali dostatok síl ubrániť sa pred ich útokmi.⁹⁰ Niektorým gardisti sľubovali prepustenie, čakali však od nich nejakú protihodnotu-peniaze alebo cennosti. A i keď od nich dostali nejakú sumu alebo

⁸⁹ Židovskí obchodníci sa obrátil s prosbou o pomoc na okresného náčelníka. Ten im síce povedal, že plagátky kupovať nemusia, ale neisto im naznačil, že za prípadné následky neberie na seba zodpovednosť, t.j. ak by vznikla nejaká škoda, keby im niekto vybil okná na obchode, on škodu neuhradí. SOKOLOVIČ, ref. 80, s. 107.

⁹⁰ KAMENEC. I. Deportácie židovských občanov zo Slovenska roku 1942. In TÓTH. D. (ed.) Tragédia slovenských židov. Materiály z medzinárodného sympózia Banská Bystrica 25. – 27. marca 1992. Banská Bystrica: Datei, 1992, s. 77-100.

šperk, život im to nezachránilo, bol to skôr zo strany gardistov ďalší nepekňý výsmech. Mnohí, ktorí podplatili gardistov sa tým nevykúpili, práve naopak, ešte rýchlejšie boli naložení do dobytčích vagónov, aby ich nemohli usvedčiť z brania úplatkov. Mnoho nepravosti sa tak odohrávalo na židovskej minorite a nielen od gardistov, ale i od iných asociálnych živlov vybíjajúcich si vlastnú frustráciu na bezbranných obetiach, ktoré pykali za to, že režim na nich ukázal prstom a označil ich za najväčšieho nepriateľa štátu.

2.2.1. Arizačný proces

Výrazne veľa nezhôd vo vzťahu medzi židovským a slovenským obyvateľstvom urobila arizácia. Arizačný proces znamenal viac než len zhoršenie ekonomických a životných podmienok. Mnohým, ktorých sa arizácia akýmkoľvek spôsobom dotkla, priniesol priame ohrozenie života. Medzi ohrozených patrili najmä tí majitelia židovských podnikov, ktorých arizátori udali a boli následne poslaní napríklad do pracovného tábora v Ilave.

V prvých týždňoch autonómie sa slovenská vláda židovskou otázkou respektíve arizačným procesom detailnejšie nezaoberala, hoci už v tomto období sa začínali ozývať hlasy za „vynesenie árijských paragrafov“, ktoré by „zdecimovali židovské banky, advokátske kancelárie, ordinácie, obchody a donútili židovských privandrovalcov vystáhnúť sa zo Slovenska.“⁹¹ Aj niektorí vedúci ľudácki činitelia (A.Mach, F.Ďurčanský) vo svojich prejavoch verejne oznamovali, že vláda čoskoro prikróčí k protižidovským akciám na hospodárskom poli.⁹² Slovensko sa zameralo na akvizíciu židovských priemyselných a obchodných podnikov

⁹¹ KAMENEC, ref. 24, s. 23-24.

⁹² V spomienkach pani R.R. z Topoľčian utkvelo vystúpenie F. Ďurčanského, ktorý krátko po vyhlásení autonómie sa prihovril zhromaždenému davu v Topoľčanoch: „Pozrite sa, toto všetko sú židovské obchody, tu všade bývajú židia, toto všetko bude vaše. SALNER, P. Prežili holokaust. Bratislava: Veda, 1997, s. 33.

a snažilo sa v nich výrazne posilniť prítomnosť etnických Slovákov. Lenže Slovensku chýbal kapitál i skúsenosti, preto jedným z riešení bolo ponechať na Slovensku niekoľkých bývalých židovských majiteľov vo svojich firmách pod nastrčenými Slovákmi.⁹³

Z hľadiska vývoja zásahov v hospodárskej oblasti proti židovskej komunite sa vo všeobecnosti pokladá bojkot za jeden z predstupňov arizácie. Bojkot nezačal spontánne sám od seba, ale mu predchádzali výzvy v tlači, nabádajúce kupujúcich občanov, aby nekupovali u židovských obchodníkov.⁹⁴

Vláda sa pokúsila obmedziť podnikanie najmä ortodoxných židovských obchodníkov nariadením z 29. 10.1938 o nedeľnom odpočinku, čo smerovalo k tomu, že židovskí obchodníci nemohli vykonávať svoju podnikateľskú činnosť v podstate 2 dni v týždni. V sobotu (z dôvodu svojho náboženského sviatku) ako aj v nedeľu, čo vláda spôsobila spomenutým nariadením o nedeľnom odpočinku. Tieto opatrenia sa netýkali len židovských obchodníkov, postihli aj ostatné obyvateľstvo keďže na mnohých miestach muselo byť regulované otvorenie napr. hostincov, reštaurácií, prípadne aj iných druhov obchodov. Tento zákaz tak problematizoval situáciu aj majoritnému obyvateľstvu. Takéto prípady sú známe najmä z oblastí, kde boli lazy či kopanice a ľudia v nedeľu neprišli len do kostola, ale aj nakúpiť si potrebný tovar.⁹⁵

Rozhodujúci krok vo vývine protižidovských opatrení v hospodárskej oblasti predstavoval zákon č. 113/1940 Sl. z. z 25. apríla 1940 o židovských podnikoch a o židoch zamestnaných

⁹³ HILBERG, Páchatelé, obete, diváci: Židovská katastrofa 1933-1945. Praha: Argo, 2002, s. 77-78.

⁹⁴ Výzvy vychádzali z ekonomického nacionalizmu, pod heslom z konca 19. storočia na princípe- „svoj k svojmu. Takýto bojkot židovských obchodov sa masovo vyskytol v Novom Meste nad Váhom, v Spišskej Novej Vsi a v Trnave. Takéto prejavy obmedzovali aj majoritné obyvateľstvo, ktoré nemohlo voľne nakupovať, kde chcelo. NIŽŇANSKÝ, ref. 6, s. 108.

⁹⁵ NIŽŇANSKÝ, ref. 6, s. 104-105.

v podnikoch, krátko nazvaný prvým arizačným zákonom.⁹⁶ Prvý arizačný zákon predpokladal úplnú ako aj čiastočnú arizáciu, jeho pôsobnosť však zasahovala iba menšie a stredné podniky. V praxi bol iba 3 mesiace. Na jeho podklade sa z celkového počtu vyše 12 tisíc židovských podnikov arizovalo iba 50 a likvidovalo 179 subjektov.⁹⁷ Ešte toho istého roku, konkrétne 3. septembra 1940 prijal snem ústavný zákon č. 210/1940 Sl. z., ktorý splnomocňoval vládu urobiť opatrenia, ktoré boli potrebné na to, aby sa židia vylúčili zo slovenského hospodárskeho a sociálneho života, a aby ich majetok prešiel do vlastníctva kresťanov. Radikáli tak dostali do svojich rúk všetky kompetencie na riešenie tohto problému. Hoci doslovné znenie zákona bolo veľmi krátke (obsahoval len tri paragrafy), stal sa medzníkom vo vývine protižidovského zákonodarstva.⁹⁸ Týmto ústavným zákonom bol zahájený frontálny útok na všetok nehnuteľný i hnutel'ný majetok i na finančný kapitál. Z oficiálneho miesta zdôvodňovali arizáciu dôležitými sociálnymi pohnútkami, pričom spravodajské orgány boli poverené neustálym sledovaním „všetkých akcií politických a hospodárskych, ktoré podnikajú na oslabenie slovenskej národnej vôle“. V súvislosti s arizáciou i ďalšími hospodárskymi obmedzeniami režim predpokladal, že židia sa budú proti týmto opatreniam brániť a nie ich s tichosťou prijímať. Hlásaná preto mala byť „všetká činnosť židovstva na Slovensku, pokiaľ narušuje alebo poškodzuje a ničí hospodársky život a podnikanie vôbec“.⁹⁹ Nariadením č. 222 zo 16. septembra 1940 vláda delegovala časť

⁹⁶ Arizácia je moderný pojem, pod ktorým rozumieme činnosť, majúcu za cieľ obmedzenie neúmerneho počtu židov v hospodárskom živote a postupné prenesenie hospodárskych funkcií do kresťanských rúk. Bližšie pozri: KAMENEC, ref. 24, s. 62-70. LIPSCHER, ref. 6, s. 45-46. MIČKO, P. Arizácia a zmeny vlastníkov v priemyselných podnikoch (na príkladoch stredoslovenských drevárskych závodov). In SOKOLOVIČ, P. (ed.). Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938-1945. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2008, s. 74-80.

⁹⁷ HALLON, ref. 7.

⁹⁸ Spomínaný zákon obmedzil nielen kompetenciu snemu, ale aj kompetenciu prezidenta v prospech vlády. Opatrenia, ktoré sa realizovali v hospodárskej oblasti – konkrétne otázky arizácie a likvidácie židovských podnikov- boli vecou ministerstva hospodárstva a župných úradov. LIPSCHER, ref. 6, s. 67.

⁹⁹ BAKA, I. Bezpečnostné orgány ako prostriedok zostrených perzekúcií proti potencionálnym a skutočným odporcom režimu SR v roku 1939. In SOKOLOVIČ, P. (ed.). Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938-1945. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2008, s. 33-54.

právomocí týkajúcich sa arizácie na Ústredný hospodársky úrad (ÚHÚ) na čele ktorého stal Augustín Morávek.¹⁰⁰ ÚHÚ tak postupne ovládol arizačný proces.

Objektom arizácie a likvidácie sa následne na podklade tzv. druhého arizačného zákona č. 303/1940 Sl. z. stalo celé podnikové vlastníctvo židov. Tento zákon z 30. novembra 1940 už nepočítal s finančnou náhradou bývalým vlastníkom. Arizátor bol však povinný splácať likvidačnú hodnotu podniku, ktorá sa odvádzala priamo štátu. Tento zákon už zahŕňal aj továrenské veľkopodniky, ale dobrovoľná arizácia už nebola povolená. Teoreticky síce pripúšťal čiastočnú arizáciu, ale väčšinovým podielom mal disponovať árijský spoločník.¹⁰¹ Zákon č. 303/1940 Sl. Z. umožnil totálnu likvidáciu. Prevládala tendencia likvidácie pred arizovaním. A. Morávek uvádzal na zasadnutí Štátnej rady 26. marca 1942 počet 9 935 likvidovaných podnikov. Presnejšie číslo je však zrejme 10 025 zlikvidovaných podnikov, ktoré pochádza od Ľ. Paškoviča, ktorý na poste predsedu ÚHÚ nahradil A. Morávka¹⁰²

Už v decembri 1940, krátko po vyhlásení druhého arizačného zákona bola daná do tlače Komentovaná zbierka najnovších právnych predpisov upravujúcich arizáciu ako aj právne postavenie židov na Slovensku. Zostavili ju pracovníci ÚHÚ pod vedením jeho predsedu Augustína Morávka.¹⁰³

Protižidovské opatrenia na Slovensku postupne nadobudli taký rozsah, že samá štátna správa strácala v nich prehľad. Dokonca sa stávalo, že jednotlivé nariadenia si vzájomne protirečili. Z postupného násilného vyvlastňovania židovského majetku profitovala len úzka, predovšetkým majetnejšia vrstva vtedajšej spoločnosti, alebo samotný štát. Takéto smerovanie

¹⁰⁰ NIŽŇANSKÝ – KAMENEC, ref. 5, s. 15.

¹⁰¹ HALLON, ref. 7.

¹⁰² KAMENEC, ref. 24, s. 105.

¹⁰³ ZÁVACKÁ, ref. 24, s. 71-72.

neuspokojovalo najmä radikálne krídlo, ktoré sledovalo zabráním židovského majetku vlastné obohatenie.¹⁰⁴

Kameňom úrazu neboli vždy začiatky arizácie, ale viac menej jej pokračovanie. Prechod podnikov do rúk arizátorov mal neblahé následky pre ekonomiku Slovenska. Väčšina arizátorov nebola schopná ani zostavovať bilancie podnikov, chýbali im skúsenosti s vedením podnikov. Ich odbornú spôsobilosť denná tlač hodnotila takto: „Začneme tým, že sa naučíme rátať...“¹⁰⁵ V mnohých prípadoch prebehla arizácia na základe dohody, inokedy sa stala dôvodom na udelenie výnimky pre hospodársky dôležitých židov. Okrem spôsobu dobrovoľného prevzatia podniku, sa mohlo arizovať aj predajom kresťanskému uchádzačovi alebo vznikol nový subjekt s možnosťou účasti bývalého majiteľa, ktorý bol odborníkom v danom odbore, mal vzťah k podniku a ak získal pracovné povolenie znamenalo to pre neho oddialenie odsunu do pracovného tábora, neskôr do koncentračného tábora. Postupne sa im možnosť získania povolenia znižovala. Pracovné povolenie dostávali len osoby hospodársky veľmi dôležité. Žiadosti obsahovali niekoľkostranovú agendu. Muselo byť vyjadrenie obvodného úradu, miestnej organizácie HSLS, okresného úradu i žandárskej stanice.

Situácia vzájomného akceptovania sa často zmenila vo chvíli, keď arizátori začali vnímať tento majetok ako svoje oprávnené vlastníctvo. Získali k nemu osobný vzťah a zvykli si na príjem, ktorý prinášal. Pôvodní majitelia sa tak začali javiť ako prekážka, ktorej sa treba zbaviť.

2.2.2 Arizácia v praxi na príkladoch breznianskych podnikov

¹⁰⁴ LIPSCHER, ref. 6, s. 91-92.

¹⁰⁵ Slovák, 17. 7. 1942.

Na rôzne formy postojov arizátorov k židom chcem poukázať vo vybratej vzorke siedmych arizovaných breznianskych podnikoch.¹⁰⁶

Hneď na začiatku si musíme uvedomiť, že antisemitská legislatíva aj v hospodárstve urobila svoju prácu a narušila tak právnu istotu židovských podnikateľov, častokrát boli spochybnené ich majetkové práva, následne vyvlastnený ich majetok a oni sami boli vylúčení z podnikateľskej sféry.

Aj tu však existovali výnimky. Takým je aj nasledovný príklad arizácie podniku židovského spolumajiteľa Emila Grünwalda.

a) Do leta 1940 vládne kruhy propagovali tzv. "dobrovoľnú arizáciu" na základe dohody, potvrdenej zmluvou medzi pôvodným majiteľom a arizátorom s určením podielov v podniku.¹⁰⁷ Hoci dobrovoľná arizácia neznamenalala vždy záchranu žida, v prípade Emila Grünwalda- spolumajiteľa veľkoobchodu s pivom, vínom a výrobou sódovej vody a limonády v Brezne nad Hronom, mu práve dobrovoľná arizácia umožnila prežitie. Spomínaný Emil Grünwald bol v podniku spolumajiteľom a to od 1. apríla 1925, kedy spolu s Vojtechom Bruothom uzavreli spoločenskú zmluvu a pod firmou Bruoth a Grünwald prevádzkovali veľkoobchod s pivom a vínom, výroba sódovej vody a predaj minerálnej vody. Pred týmto dátumom boli majiteľmi podniku Ján Bruoth a Bernáth Grünwald, otcovia Emila Grünwalda a Vojtecha Bruotha. Do 8. marca 1940 účasť obidvoch na majetku bola rovnaká, teda 50% : 50%.¹⁰⁸ Spolumajiteľ Vojtech Bruoth sa snažil presvedčiť úrady o tom, že Emil Grünwald má vzťah k podniku, je odborníkom v danom odbore a teda by si zaslúžil pracovné povolenie, ktoré znamenalo oddialenie odsunu do pracovného tábora neskôr do koncentračného tábora.

¹⁰⁶ K týmto príkladom arizácií som dospela na základe internetovej stránky Ústavu pamäti národa, ktorá je dostupná na internete: http://www.upn.gov.sk/arizacie/vysledky-vyhľadavania.php?povodny_majitel=&predmet_podnikania=&mesto_obec=&meno_priezvisko_arizat_ora=&okres=305.

¹⁰⁷ K dobrovoľnej arizácii bližšie pozri: KAMENEC, ref. 24, s. 57.

¹⁰⁸ MV SR, SNA, f. PPO VII, š. 17, i.j. 297/1945. Revízna správa z 13. mája 1944.

Situácia sa zmenila na jar 1940, kedy prvý arizačný zákon vstúpil do platnosti. Prvý arizačný zákon definoval, ktorý podnik je možné považovať za židovský podnik, okrem toho prikazoval označenie židovských podnikov na viditeľnom mieste nápisom „židovský podnik“, ako aj upravoval podmienky za akých mali byť tieto podniky prevedené do vlastníctva nežidov. Tento zákon umožňoval buď úplnú arizáciu (prevedenie celého podniku na nového vlastníka), alebo čiastočnú arizáciu (prevedenie väčšinového podielu na nového vlastníka s ponechaním účasti pôvodného vlastníka v podniku). Arizátori však museli spĺňať podmienku kvalifikácie a za podnik museli zaplatiť. Arizáciu podnikov tým pádom vykonávali župné úrady a metodicky ju viedlo Ministerstvo hospodárstva.¹⁰⁹ Emil Grünwald ako židovský spolumahateľ už nemohol vlastníť rovnaký podiel ako nežidovský spoločník, preto podľa dodatku z 8. marca 1940 sa názov firmy zmenil na Bruoth a spol., veľkoobchod s vínom a pivom, výroba sódovej vody a limonády. Vojtech Bruoth mal od tohto dňa 55% majetkovú účasť a Emil Grünwald 45%.¹¹⁰ Podnik však naďalej viedli spoločne, pričom Emil Grünwald dostával mesačný plat 1 500 Sk, čo bola maximálna výška mzdy určená úradmi za mesačnú prácu pre židovského zamestnanca. Okrem Vojtecha Bruotha sa o arizáciu uchádzala aj Izabela Waitzиковá, ktorá spočiatku žiadala 23 % zo 45% účasti žida Emila Grünwalda, neskôr už celých 45%. Miestna organizácia HSLS vydala správu: „Potvrdzujem, že Izabela Waitzиковá je prihlásenou členkou MOHSLS v Brezne nad Hronom, a ako taká je spoľahlivá, jej manžel Štefan Waitzik, tunajší obyvateľ je tiež členom HSLS a aj funkcionárom...preto doporučujeme, aby žiadosť jeho manželky vo veci arizácie podniku Bruoth a spol. bola priaznive riešená.“¹¹¹

¹⁰⁹ HALLON, ref. 7.

¹¹⁰ V dodatku zmluvy v bode č. 6 sa hovorí o tom, že obaja spoločníci budú v podniku aj naďalej činní osobne, v bode č. 10 obe zmluvné strany výslovne prehlásili, že smrťou niektorého spoločníka spoločnosť nezanikne, ale trvať bude aj naďalej so zákonnými dedičmi odumrevšieho spoločníka. Bližšie pozri: MV SR, SNA, f. PPO VII, ref. 108. Správa o ustálení likvidačnej hodnoty v židovskom podniku.

¹¹¹ MV SR, SNA, f. PPO VII, ref. 108. Okresné veliteľstvo HG.

Hoci mala Izabela Waitzиковá kladné odporúčanie, prednosť dostal Vojtech Bruoth. Vo veľkej miere tu nepochybne zavážili skutočnosti, že bol členom Matice slovenskej, členom Červeného kríža, HSĽS, predsedom Loveckého ochranného spolku, a ako spolumajiteľ od roku 1925 viedol spoľahlivo menovaný obchod.

Po mocenských zmenách na Slovensku v lete 1940 a posilneniu pozície radikálov na slovenskej politickej scéne, došlo na jeseň 1940 aj k radikalizácii arizačného procesu. Druhý arizačný zákon č. 303/1940 Sl. z. z novembra 1940 už nerátal s dobrovoľnou arizáciou na podklade spoluvlastníctva. Prevod majetku mal byť 100-percentný alebo čiastočný, žid však mohol disponovať najviac 49-percentnou účasťou na zisku podniku. Lenže hoci bol spoločníkom v podniku, jeho účasť bola skôr formálna a sám nemohol vydávať žiadne rozhodnutia týkajúce sa záležitosti podniku.¹¹² To znamená, že podiely pôvodných vlastníkov boli postupne ďalšími úpravami znižované, až napokon k 1. 4. 1942 úplne zanikol akýkoľvek podiel Židov na podnikovom majetku. Arizátori mali do 120 dní od doručenia rozhodnutia o arizácii zaplatiť sumu rovnajúcu sa likvidačnej (alebo obecnej hodnote podniku) na štátom blokovaný (viazaný) účet pôvodného majiteľa. Arizátor musel splatiť iba pätinu likvidačnej hodnoty a zostatok mal uhradiť v splátkach počas piatich rokov. Vojtech Bruoth bol tak zaviazaný splatiť Emilovi Grünwaldovi v piatich rovnakých splátkach počas piatich rokoch vždy k 1. októbru toho ktorého roku celú sumu za podnik.

K úplnému prevodu došlo 1. januára 1943, kedy sa majiteľom predmetného podniku stal Vojtech Bruoth so 100%-nou účasťou na majetku, zisku a strate, pričom nehnuteľnosti neboli predmetom prevodu. Vojtech Bruoth však na svojho spoločníka nezanevrel, nakoľko sa zachovala jeho žiadosť, v ktorej sa vyjadruje: „Súčasne úctivo žiadam, aby mi bolo povolené na základe bodu V. citovanej vyhlášky dočasne zamestnávať vo svojom obchode

¹¹² SOKOLOVIČ, ref. 80, s. 326., pozri aj KAMENEC, ref. 24, s. 102-103.

horemenovaného židovského spoločníka po vypršaní lehoty výpovedi (t.j. po jeho vylúčení z obchodnej spoločnosti)¹¹³. Po odsunoch z marca, júna a júla 1942 bola breznianska židovská komunita takmer zlikvidovaná. V meste zostali len tí, ktorí vlastnili tzv. žltú legitimáciu. V Brezne nad Hronom tak bolo chránených 21 židov vrátane Emila Grünwalda.¹¹⁴ Zoznam týchto výnimiek bol revidovaný v marci 1944, keď sa rozhodlo o ďalšom vylúčení židov z hospodárskeho života. Či vôbec došlo v Brezne nad Hronom k odsunu židov vlastníacich výnimky nebolo zistené.

Zrejme nespochybniteľnú zásluhu na tom, že Emil Grünwald bol ako hospodárski dôležitý žid ponechaný na svojom pracovnom mieste a nebol deportovaný má nežid Vojtech Bruoth. Tento dotyčný pán stál po celé obdobie trvania vojnového Slovenského štátu za svojim židovským kamarátom, čo nám definitívne potvrdzuje aj jeho nasledovné vyjadrenie, ktoré učinil 26. septembra 1945, teda v deň keď obdržal rozhodnutie, podľa ktorého mal zaplatiť obnos 6200 Sk za arizačné pokračovanie. Vojtech Bruoth túto požiadavku označil za nesprávnu, konkrétne sa vyjadril, že protestuje proti arizačnému pokračovaniu z nasledujúcich dôvodov: „Naša firma de facto vôbec arizovaná nebola, pán Emil Grünwald, ktorému medzičasom bolo meno pozmenené na Gregor bol za celú dobu fašizmu v skutočnosti 50% spoločníkom a je ním aj teraz čo vlastnoručným podpisom na tomto liste potvrdzuje. Na arizačné pokračovanie sme boli nútení, lebo o arizáciu sa uchádzal jeden tunajší známy fašista. Predpokladáme, že tieto prehnané obnosy vyruboval ešte fašistický režim, a to ÚHÚ, a nie je správne, že vy tieto inkasovať ráčite. Spolumajiteľ Gregor je v zlých finančných pomeroch, však bol úplne vyrabovaný, zaplatenie takýchto obnosov ho existenčne

¹¹³ MV SR, SNA, f. PPO VII, ref. 108.

¹¹⁴ KRIŠTOFOVÁ, ref. 76, s. 8.

vážne ohrozuje. Vyrúbanie tohto obnosu je činom fašistického zákonodarstva“.¹¹⁵

Tento pozitívny príklad bol jedným z mála svetlých výnimiek v procese arizácie židovských podnikov, čo nám dosvedčia nasledujúce typologické príklady.

b) Negatívnym prípadom je arizácia kníhtlačiarne žida Jozefa Kreislera, ktorú postihol začiatok arizačného procesu, za ktorý môžeme považovať menovanie dôverníkov a dočasných správcov do priemyselných, obchodných a remeselných podnikov (vl. nariadenie č. 137/1940 Sl. z. a následné úpravy), ktorého hlavným účelom mala byť príprava záujemcov o arizáciu podniku na podnikanie.¹¹⁶ Za dočasného správcu kníhtlačiarne, založenej pôvodným majiteľom Jozefom Kreislerom ako prvej tohto druhu v Brezne nad Hronom v roku 1895, bol vymenovaný Anton Vodál, ktorý do židovského podniku nastúpil 15. júla 1941.¹¹⁷ Podľa mestskej pamätnej knihy bola v Brezne nad Hronom ako posledná arizovaná práve tlačiareň Jozefa Kreislera.¹¹⁸

Okrem Antona Vodála sa o arizáciu podniku zaujímal František Ľudovít Hronský- súkromný úradník z Gňazdej (okres Stará Ľubovňa). Menovaný sa vyučil v odbore kníhtlačiara a žiadal 70% účasť v podniku. ÚHÚ v Bratislave však svojím rozhodnutím zo dňa 13. augusta 1941 nariadil prevod predmetného židovského podniku na nežida Antona Vodála, bez ďalšej účasti menovaného žida.¹¹⁹ Podľa zistených skutočností prednosť dostal vďaka členstvu v odborovej organizácii Slovenského kresťanstva (členom bol od roku 1939) i kvôli tomu, že disponoval výučným listom kníhtlačiara. Menovaný správca prevzal kníhtlačiareň 1. septembra 1941 do držby za prítomnosti Jozefa Kreislera,¹²⁰ jeho detí Aurela

¹¹⁵ MV SR, SNA, f. PPO VII, ref. 108. Vojtech Bruoth v liste okresnému súdu v Brezne nad Hronom z 10. októbra 1945.

¹¹⁶ Za dočasného správcu bol zväčša menovaný človek, s ktorým sa rátalo ako s budúcim arizátorom. Bližšie pozri: <http://www.upn.gov.sk/arizacie/fazy-arizacie.php>, (3.2. 2010).

¹¹⁷ MV SR, SNA, f. PPO VII, š. 114, i.j. 1331/1945. Revízna správa z 19. apríla 1944.

¹¹⁸ Pamätná kniha mesta Brezna nad Hronom, I. časť, s. 240.

¹¹⁹ MV SR, SNA, f. PPO VII, ref. 117. Rozhodnutie ÚHÚ č. 6885/III/7/1941.

¹²⁰ V spisoch sa Jozef Kreisler označuje ako prevoditeľ a Anton Vodál ako prejímateľ. V súčasnom spisovnom jazyku sa tieto slová nepoužívajú, preto som ich zámerne v práci vynechala.

a Margity Kreislerových a mestského oficiála Ondreja Klinca z Brezna nad Hronom. Dočasný správca Anton Vodál viedol podnik spolu s jedným učňom a vypomáhal mu aj jeho otec Juraj Vodál, ktorý taktiež vlastnil živnostenský list na kníhtlačiareň a na základe nej mohol tiež túto živnosť prevádzať. Zrejme nehospodárili dobre, keďže Daňový úrad v Brezne nad Hronom zabavil dňa 15. októbra 1941 celé prevádzkové oddelenie kníhtlačiarne.

Čo sa však stalo s pôvodným majiteľom? Z revíznej správy sme zistili, že pri revíznom konaní už nebol Jozef Kreisler prítomný, ako dôvod jeho neprítomnosti je uvedený fakt, že v roku 1942 bol na základe udania Antona Vodála vzatý do pracovného tábora.¹²¹ Keďže Anton Vodál udal pôvodného majiteľa podniku, okrem podnikového majetku mu pripadlo do držby aj kníhkupectvo, ktoré po likvidácii prevzala Berta Surová z Brezna nad Hronom.

Napriek tomu ako sa Anton Vodál zachoval k židovi Jozefovi Kreislerovi (na základe jeho udania bol vzatý do pracovného tábora), sa predsa len u neho prejavil aj pocit solidarity a rozhodol sa aspoň čiastočne napraviť svoju chybu. V roku 1947 sa podujal odovzdať všetok inventár podniku, ktorý svojho času prebral, dedičke menovaného Kataríne Vajnorskej rodenej Kreislerovej, ktorá dosiaľ svoj nárok podľa reštitučného zákona neuplatnila. Anton Vodál sa k celej veci vyjadril stručne: „Už nechcem tento inventár ďalej opatrovať.“¹²² Môžeme len dedukovať, či to bolo kvôli tomu, že ho hrýzlo svedomie. Dôvod prečo by sme si to mohli myslieť by tu aj bol, keď uvažíme, že kvôli majetku ktorý nakoniec veľmi nevynášal, poslal nevinného človeka na smrť, človeka, ktorý mu nijako neublížil.

¹²¹ Už v minulosti mal Jozef Kreisler problémy so zákonom. Zachovala sa správa, podľa ktorej bol dotýčny tunajšou žandárskou stanicou oznámený okresnému úradu v Brezne nad Hronom pre predaj zakázaných časopisov, pod tunajším číslom 396/39 zo dňa 22. februára 1939. Bližšie pozri: MV SR, SNA, f. PPO VII, ref. 117.

¹²² MV SR, SNA, f. PPO VII, ref. 117.

c) V poradí tretím príkladom arizácie je podnik židovského majiteľa Samuela Greschlera - obchodníka so surovou kožou a vlnou v Brezne nad Hronom.

Podobne ako v predchádzajúcich prípadoch na základe arizačných opatrení slovenskej vlády, ÚHÚ nariadil prevod židovského podniku Samuela Greschlera, obchod so surovou kožou a vlnou zo dňa 20. júna 1941 na verejnú obchodnú spoločnosť Brozmann a spol., pričom určil účasť na majetku, zisku a strate spoločnosti v nasledovnom pomere: Ján Brozmann 70% a Samuel Greschler 30%.¹²³ Jediným záujemcom o arizáciu tohto podniku bol už spomenutý Ján Brozmann z Podbrezovej, povoláním mäsiar a udenár. Zrejme preto, že nebol iný uchádzač mu bola jeho žiadosť одобrená, hoci podľa hlásení veliteľa stanice v Podbrezovej: „Dosiaľ nebolo voči Jánovi Brozmannovi z hľadiska politickej spoľahlivosti nič závodné zistené, zdá sa však, že dobro slovenského národa mu je ľahostajné dôkazom čoho je odoberanie maďarského časopisu *Esti- ujság*.“¹²⁴ V podobnom duchu sa vyjadril aj okresný veliteľ HG v Brezne nad Hronom, ktorý o Jánovi Brozmannovi povedal, že: „pred 6. októbrom 1938 dával najavo maďarónske cítenie, do spoločnosti nechodí a kultúrnej práce sa nezúčastňuje.“¹²⁵

ÚHÚ zo dňa 29. júla 1941 nariadil upraviť pomer účasti na 76%: 24%. Tento stav trval do 1. apríla 1942, kedy úplne zanikol akýkoľvek podiel Židov na podnikovom majetku.

Árijský spoločník teda dňa 29. marca 1942 vypovedal Samuelovi Greschlerovi spoločenský pomer k 1. aprílu 1942 doporučeným listom, čím sa stal majiteľom celého podniku.

Podľa revízie z 21. apríla 1944, na ktorej už Samuel Greschler nebol prítomný, nakoľko bol v júli 1942 vzatý do pracovného tábora (zo spisu nie je známe, či sa tam dostal na základe udania Jána Brozmann), firma už neexistuje, lebo ju Ján Brozmann 31.

¹²³ MV SR, SNA, f. PPO VII, š. 126, i.j. 1458/1943. Revízna správa z 21. apríla 1944.

¹²⁴ MV SR, SNA, f. PPO VII, ref. 123. Správa veliteľa stanice v Podbrezovej zo 16. decembra 1940.

¹²⁵ MV SR, SNA, f. PPO VII, ref. 123. Správa okresného veliteľa HG v Brezne nad Hronom z 20. decembra 1940.

marca 1942 zlikvidoval (o čom podal správu ÚHÚ) a prevádza svoju pôvodnú činnosť mäsiarstvo v Podbrezovej. Na základe revízie sa zistilo, že Ján Brozmann dosiaľ neuhradil žiadnu sumu na židovský viazaný účet, ani dlžoby za pôvodného židovského majiteľa nezaplatil.¹²⁶ Ďalší osud žida Samuela Greschlera nám nie je známy, nakoľko v spise chýbajú podrobnejšie správy.

d) Podobný postup arizácie ako u Jozefa Kreislera sa vyskytol u židovského majiteľa obchodu so strážnym tovarom, konfekciou a módnym tovarom v Brezne nad Hronom u Egona Štiassneho. Podnik bol založený Egonom Štiassnym v roku 1920. Vlastníkom nehnuteľností bol menovaný spolu s manželkou Jenou Štiassnou rodenou Heiligovou v pomere 50%: 50%. I tu bol do podniku menovaný dočasný správca, ktorým sa rozhodnutím ÚHÚ zo dňa 4. marca 1941 stal Štefan Vaník. ÚHÚ doporúčujú Štefana Vaníka a to kvôli nasledovným skutočnostiam: „Kvôli viacročnej obchodnej praxi by mohol v krátkom čase svojho spoločníka- žida z obchodu vylúčiť a osamostatniť sa, nakoľko obchod tento pri svojej šikovnosti môže viesť odborne a úspešne sám. Menovaný arizátor ako kresťan odborník, by mal byť zárukou ďalšieho bezvadného vedenia tohto obchodu a v budúcnosti by mal celý obchod 100% arizovať sám.“¹²⁷

Tento prípad je iný od predchádzajúcich v tom, že tu bolo viacero uchádzačov o arizáciu. V prvom kole arizácie sa o podnik uchádzali 2 súkromné osoby a jedna spoločnosť. Okrem Štefana Vaníka – obchodníka zo Sv. Ondreja nad Hronom, ktorý žiadal pôvodne 55% podniku, neskôr svoje rozhodnutie pozmenil na 75%, sa o 100%-nú arizáciu uchádzal obchodník Ondrej Lupták z Brezna nad Hronom. Tretím záujemcom bolo Živnostenské spoločenstvo z Brezna nad Hronom, ktoré chcelo podnik zlikvidovať.

¹²⁶ MV SR, SNA, f. PPO VII, ref. 123.

¹²⁷ MV SR, SNA, f. PPO VII, š. 334 A, i.j. 10043/1947. ref. 114. Správa ÚHÚ zo dňa 12. novembra 1940.

V druhom kole sa o arizáciu okrem Štefana Vaníka uchádzal Julius Tolnay- odborný učiteľ z Brezna nad Hronom. Napokon bol teda za dočasného správcu menovaný Štefan Vaník, ktorý sa o Štiassnom vyjadril priaznivo: „Terajší majiteľ mi je veľmi nápomocný, vychádza mi v ústrety pri získavaní informácií a umožňuje mi zasvätenie do všetkých záležitostí obchodu. Samotný podnik je obľúbený zákazníkmi, ktorí prichádzajú zo širokého okolia. Chovanie terajšieho majiteľa (t.j Egona Štiassneho) je riadne. Prevádzka podniku je normálna. Pričinil som sa, aby sa zamestnancom mierne zvýšil plat. Snažím sa, aby som si získal priazne u zákazníkov, ktorí majú veľkej dôvery k terajšiemu majiteľovi.“¹²⁸ Neskôr sa rozhodol prevziať celú agendu podniku sám. Ako dôvod prečo chcel prevziať celý podnik sám uvádza: „Chcem svoje obchodné schopnosti a finančnú možnosť uplatniť vo väčšom podniku k čomu mi doterajší podnik nevyhovuje.“¹²⁹ Jediným majiteľom podniku sa tak stal Štefan Vaník, nestál mu už v ceste ani pôvodný majiteľ Egon Štiassny, ktorý bol podľa ústavného zákona č. 68/1942 Sl. Z. z územia SR dňa 10. júla 1942 vystahovaný. Aj tu zrejme prvotné dobré dojmy zo židovského majiteľa prerástli do chamtivosti a túžby po majetku iného.

e)Iným príkladom je arizácia podniku židovskej majiteľky Margity Schwartzovej- veľkoobchodu s potravinami a krmivom v Brezne nad Hronom, ktorá tento podnik prevzala po svojom manželovi Františkovi Schwartzovi v roku 1939 po tom, ako jej manžel emigroval do Palestíny. Ešte toho istého roku, konkrétne 15. novembra 1939 utvorili Margita Schwartzová, Štefan Zachar a Július Lipták verejnú obchodnú spoločnosť pod názvom Lipták Július a spol., veľkoobchod s potravinami a krmivom s podielom na zisku: Július Lipták 35 %, Štefan Zachar 30 % a Margita

¹²⁸ MV SR, SNA, f. PPO VII, ref. 127.

¹²⁹ MV SR, SNA, f. PPO VII, ref. 127.

Schwartzová 35 %.¹³⁰ Obaja spoločníci sa vyjadrili, že: „Margitua Schwartzová sa pridržiava toho, že ona musí byť spoločníčkou. Boli sme viazaní ju prijať, lebo obchodné miestnosti a sklady boli v dome, ktorý ona vlastní.“¹³¹ Vyše roka trvala ich spolupráca so židovskou spoločníčkou, počas ktorej postrehli niekoľko skutočností: „Pri prevádzaní tohto obchodu pozorujeme, že prítomnosť židovky vo firme je nám nepríjemná, ba škodlivá, veľkoobchodníci zásobujúci náš obchod nám často vytýkajú, že prečo sa nezbavíme spoločníčky židovky. Taktiež pri zadovážovaní tovaru badáme, že sme obchádzaní...To berieme za príčinu, že nie sme čisto árijskou firmou. Dovoľujeme si poznamenať, že menovanej manžel sa vysťahoval do Palestíny dňom odchodu Slovenské štátne občianstvo nemal, takže jeho manželka je tiež rumunská občianka.“¹³² Je evidentná snaha obidvoch nežidov zbaviť sa židovskej spoločníčky, pričom sa neštítali ohradzovať sa slovenským štátnym občianstvom, ktorým však ona nedisponovala. Dosiahli tým čo zamýšľali a dňa 27. mája 1941 bola Margita Schwartzová ako jediný židovský spoločník zo spoločnosti vylúčená, pričom však uvedená spoločnosť týmto prevodom nezanikla. Účasť Margity Schwartzovej sa previedla na nežidovských spoločníkov, každý dostal 17,5 %, čiže ich podiel na zisku sa zmenil. Väčšinový podiel 52,5 % obdržal Július Lipták. Ing. Gustáv Maráček, ktorý vykonal revíziu podniku, sa 13. novembra 1941 o Júliusovi Liptákovi a Štefanovi Zacharovi vyjadril v pozitívnom zmysle, že: „sú to seriózni ľudia-obchodníci a mienka o nich je priaznivá.“¹³³ Dočasného správcu tak podnik nemal, nakoľko bol utvorený ako nová spoločnosť pod menom Július Lipták a spol., ani žiadnych židovských pomocníkov a zamestnancov v pracovnom pomere nedržal.¹³⁴

¹³⁰ Kapitálová účasť bola nasledovná: Július Lipták 85 492. 70 Sk, Štefan Zachar 64 246. 25 Sk a Margita Schwartzová 100 492. 70. Sk. MV SR, SNA, f. PPO VII, š 233 A, i.j. 5961/1943.

¹³¹ MV SR, SNA, f. PPO VII, ref. 130.

¹³² MV SR, SNA, f. PPO VII, ref. 130. Správa Júliusa Liptáka a Štefana Zachara z 24. 1. 1941.

¹³³ MV SR, SNA, f. PPO VII, ref. 130.

¹³⁴ MV SR, SNA, f. PPO VII, ref. 130. II. Štatistický dotazník, s. 2.

Domová nehnuteľnosť Margity Schwartzovej s dvorom a záhradou prešla dňom 1. novembra 1941 do vlastníctva štátu, lebo táto prevažne na prevádzku podniku užívaná nehnuteľnosť nebola v obchodných knihách podniku vedená ako aktívny majetok. Táto nehnuteľnosť tak prešla do rúk dočasného správcu, ktorým sa stal Anton Weisenpacher. Obaja mužskí spoločníci boli vyzvaní, aby nájomné za obchodné miestnosti, skladištia atď., dlžné od 1. decembra 1941 zaplatili, lebo v opačnom prípade, bude dočasný správca poverený, aby nájomnú zmluvu vypovedal.

Posledná zmienka o Margite Schwartzovej hovorí o tom, že po tom ako ju nežidovskí spoločníci vylúčili z účasti na podniku odišla s Brezna nad Hronom a zdržuje sa v Žiline. Aj tu jasne badať negatívny postoj, dvaja chlapi využili slabú opustenú ženu, ktorá sa previnila tým, že bola židovského vierovyznania.

f)Prípád Samuela Kövešiho- obchodníka s módnym a strižným tovarom v Brezne nad Hronom, má niektoré spoločné črty z predchádzajúcich ukážok, je tu však jedna podstatná zmena, ku ktorej sa dopracujem postupne.

Samuel Köveši viedol obchod spolu so svojím otcom Františkom Kövešim. 8. januára 1941 bola na podnik uvalená dočasná správa. Dočasným správcom s honorárom 4 000 Sk sa stal Ivan Gallo.¹³⁵ Menovaný správca spolu s Eugenom Lübeckom 7. júna 1941 podali žiadosť o nariadenie prevodu podniku. Eugen Lübeck poukázal na to, že ten obchod chce arizovať spolu s Ivanom Gallom aj preto, lebo: „Ivan Gallo má v tomto obchode 22-ročnú prax a spolu bude firma v dobrých rukách. Firma bude znieť Lübeck a spol., obchod s módnym a strižným tovarom v Brezne nad Hronom.“¹³⁶

Pôvodne mal byť podiel na zisku nasledovný: Eugen Lübeck 51 %, Ivan Gallo 25 %, Samuel Köveši 12 % a František Köveši 12 %. Okrem toho Eugen Lübeck a Samuel Köveši žiadali, aby aj dom slúžiaci k prevádzaniu tohto obchodu bol na firmu prevedený, nakoľko je vo väčšine v spojitosti s obchodom.

¹³⁵ MV SR, SNA, f. PPO VII, š. 242 A, i.j. 6567/1947. Koncept ÚHÚ- rozhodnutie o uvalení dočasnej správy do podniku.

¹³⁶ MV SR, SNA, f. PPO VII, ref. 135.

Ivan Gallo bol členom HSLS, nepochybne aj preto generálny sekretariát HSLS žiadosť menovaných ako spoločníkov odporučil na priaznivé vybavenie. Zrejme k tomu prispel aj fakt, že Eugen Lübeck sa o Samuelovi Kövešimu nevyjadril príliš lichotivo. Označil ho za: „...milionára, ktorého obchod je na frekvenčnom mieste, a preto má obavy, že by sa v ňom skoncentroval židovský kapitál. Menovaný je arogantný žid, ktorý sa vyzývavo a posmeškársky chová. O arizácii nechce ani počuť a vyslovil sa, že keď bude arizovať, bude arizovať so svojim zamestnancom.“¹³⁷ ÚHÚ svoje rozhodnutie zo dňa 23. júna 1941, ktorým udelil výnimku zo zákazu Františkovi Kövešimu, zrušil s tým, že účasť menovaného 12 % má pripadnúť árijským spoločníkom a toto rozhodnutie označil za konečné.¹³⁸ Prvotný podiel na zisku sa tým k 15. septembru 1941 zmenil: Eugen Lübeck mohol odteraz disponovať 55 % podielom, Ivan Gallo 33 % a Samuel Köveši pôvodným 12% podielom. V zmluve sa okrem iného uvádza, že spoločníci sa zaviazali, že obchod bude mať v názve aspoň jedného nežidovského spoločníka. Od tohto momentu názov firmy znel: TEXTILIA Eugen Lübeck a spol.¹³⁹

Firma- TEXTILIA Eugen Lübeck a spol., verejná obchodná spoločnosť poslala ÚHÚ 30. marca 1942 oznámenie o výpovedi židovského spoločníka zo spoločnosti.

Celá vec nadobudla po vojne iný spád. Momentálne už nezvestní obchodníci Samuel Köveši a František Köveši, ako i nezvestná Ida Köveši rodená Milchová, všetci zastupovaní národným správcom Jakubom Milchom, právne zastupovaní Alexandrom Bogdanom- advokátom v Banskej Bystrici proti odporcom Eugenovi Lübeckovi a Ivanovi Gallovi a proti národnej správe firmy Lübeck a Gallo podali žiadosť o reštitúciu podniku podľa zákonného článku 128/1946 Sb. zákonov a nariadení, tým teda Jakub Milch žiadal zastavenie spisu č. 21 181/III/1940,

¹³⁷ MV SR, SNA, f. PPO VII, ref. 135. Správa zo 16. 5. 1940.

¹³⁸ MV SR, SNA, f. PPO VII, ref. 135. Rozhodnutie ÚHÚ z 23. augusta 1941.

¹³⁹ MV SR, SNA, f. PPO VII, ref. 135.

ktorým bol obchod Samuela Kövešiho arizovaný. Majetkové pomery sú podľa spomenutého zákona neplatné. V dôsledku toho zaväzuje odporcov Eugena Lübecka a Ivana Galla solidárne s národnou správou, okamžité vrátenie podniku so všetkými príslušnosťami do vlastníctva žiadateľov nezvestného Samuela Kövešiho a nezvestného Františka Kövešiho, aby krajský súd v Banskej Bystrici vymazal odporcov Eugena Lübecka a Ivana Galla ako vlastníkov a zapísal ako verejných spoločníkov Samuela Kövešiho a Františka Kövešiho zastúpených opatrovníkom Jakubom Milchom. Tým teda zaväzuje odporcov k okamžitému vráteniu nemovitosti.¹⁴⁰ I keď to postihnutým život nevrátilo, aspoň ziskuchtivcom odobrali majetok, ktorý neprávom nadobudli.

g) Posledným príkladom arizácie v Brezne nad Hronom je židovský obchodník Jozef Berger, ktorý v Brezne nad Hronom vlastnil obchod s miešaným tovarom. Nakoľko sa arizačný spis nenachádza v Slovenskom národnom archíve, nie je mi známy priebeh arizácie. Podľa svedectiev dvoch miestnych breznianskych občianok poznáme aspoň pár faktov zo života Jozefa Bergera. Pôvodne vlastnil obchod s miešaným a železným tovarom Jozef Berger starší (otec menovaného) s manželkou. V tom čase mali už ručný počítačový stroj. Keď po rodičoch prevzal obchod ich syn, rozšíril obchod na veľkoobchod s potravinami. Neskôr postavil obchod spolu s nežidmi Gajdošíkom a Snopkom.¹⁴¹ Firma dodávala tovar maloobchodníkom v rokoch 1929 až 1942. Jozef Berger spolu s manželkou zahynul v koncentračnom tábore. Ich dcéra Vierka sa zachránila a údajne sa usadila v Maďarsku.¹⁴²

Pri analýze arizácii, ktoré sa uskutočnili v Brezne nad Hronom sa mi potvrdilo, že konanie arizátorov nemožno paušalizovať, lebo jednotlivé prípady ukazujú rôzne motívy arizátorov a aj arizátor mohol mať dobré úmysly. Najhumánnejším príkladom je prvá

¹⁴⁰ MV SR, SNA, f. PPO VII, ref. 135. Správa okresného súdu v Brezne nad Hronom z 22. marca 1947.

¹⁴¹ Horehronské múzeum v Brezne, spomienkové rozprávanie Lucie Sivákovej z 28. februára 2001.

¹⁴² Horehronské múzeum v Brezne, spomienky Jolany Masnej, ev. č. 13.

vzorka, kedy sa Vojtech Bruoth zachoval k svojmu spoločníkovi naozaj priateľsky a po celý čas mu dovolil zostať v podniku.

Naopak neľudský postoj preukázal Anton Vodál, ktorý židovského majiteľa Jozefa Kreislera udal a on bol následne odvezený do pracovného tábora. Aj keď sa neskôr rozhodol vrátiť inventár podniku jeho zákonnému dedičovi- Josefovi Kreislerovi to život nevrátilo.¹⁴³

Podobne v pracovnom tábore skončil aj Samuel Greschler, nie je nám však zo spisu jasné, či na základe udania arizátora Jána Brozmana. Nepriateľsky sa správali k svojej nežidovskej spoločníčke dvaja nežidia, ktorí sa ju rozhodli vyštváť z obchodu, aby mohli z neho sami profitovať. Iba raz sa v spomenutej vzorke stretávame s prípadom, kedy na základe reštitúcií požiadali o navrátenie majetku pôvodnému vlastníkovi, i keď v tomto prípade nie priamo do rúk majiteľa, keďže Samuel Köveši bol vyhlásený za nezvestného, ale do rúk jeho opatrovníka Jakuba Milcha.

Hoci židia v Brezne nad Hronom tvorili len 3 % z celkového počtu obyvateľstva mali v rukách väčšinu obchodov, okrem opísaných 7 arizácií bolo v Brezne nad Hronom 14 prípadov likvidácií podnikov.¹⁴⁴ Jedným z nich je už spomínaný arizovaný podnik Jozefa Kreislera. Ďalší dvaja majitelia spomedzi týchto likvidovaných podnikov, menovite Hugo Mittelman a Emil Mittelman sú zapísaní na zozname osôb dopravených do koncentračného strediska v Novákoch.¹⁴⁵

Pri analýze týchto arizácií, ktoré sa uskutočnili v Brezne nad Hronom možno skonštatovať, že jednotliviec (ako člen komunity)

¹⁴³ Jozef Kreisler mal dve dcéry, jedna bola deportovaná a zahynula, druhá dcéra Klára vydatá Rotensteinová prežila a jej dcéra (vnučka J. Kreislera) Eva Rotensteinová vydatá Čató žije v Londýne a je v spojení s jednou pani z Brezna. Horehronské múzeum v Brezne, ref. 141.

¹⁴⁴ Menný zoznam likvidovaných podnikov je dostupný na internete:

<http://www.upn.gov.sk/likvidacie/vysledky->

[vyhľadavania.php?meno_priezvisko_majiteľa=&mesto_obec=&okres=Brezno%20nad%20Hronom&predmet_podnikania=&meno_priezvisko_likvidátora=&zorad=&strana=1](http://www.upn.gov.sk/likvidacie/vysledky-vyhľadavania.php?meno_priezvisko_majiteľa=&mesto_obec=&okres=Brezno%20nad%20Hronom&predmet_podnikania=&meno_priezvisko_likvidátora=&zorad=&strana=1)

¹⁴⁵ List of Jews from the area of Brezno nad Hronom who were deported to Novaky camp, Slovakia, 1942. Dostupné na:

http://www4.yadvashem.org/lwp/workplace!/ut/p/_s.7_0_A/7_0_3N7/.cmd/acd/.ar/sa.spf_ActionListe ner/.c/6_0_288/.ce/7_0_3T2/.p/5_0_2E5?PC_7_0_3T2_spf_strutsAction=12fBasicSearch.do, (17.2. 2010).

alebo skupinka tým, že podali žiadosť o arizovanie (či už hnutel'ného alebo nehnuteľného majetku) prejavili slobodnú vôľu získať určitý majetok, respektíve môžeme povedať, že sa dobrovoľne zúčastnili na štátom garantovanom rozkrádaní majetku židovskej komunity.¹⁴⁶ Mohlo ich k tomu lákať aj zistenie, akým veľkým majetkom disponuje len 3-percentná časť breznianskej populácie keďže dňa 16. septembra 1940 bol nariadený súpis židovského majetku. Každý žid musel vyplniť ohľadom jeho majetku predpísané tlačivá. Podľa tohto súpisu židia v Brezne nad Hronom mali židia podľa vlastného priznania majetok v hodnote okrúhlych 10 000 000 Sk. Počet všetkých židov v Brezne nad Hronom bol k tomuto dátumu 198 osôb zahrňujúc v to aj 24 židovských vojakov a asi 20 osôb nachodiacich sa v židovskej dobrovoľnej databáze.¹⁴⁷

Najväčší záujem o židovské hnutel'nosti pochopiteľne nastal v roku 1942- v období deportácií ako aj po ich zastavení. Množstvo židovských hnutel'ností židia zanechali doma, keďže deportovaným povolili odniesť si so sebou len cca. 50 kg hnutel'ností. Pôvodné zámery využiť športové potreby, umelecké predmety, zariadenia kancelárií a iné hnutel'nosti pre potreby sociálnych a športových zariadení, nemocníc a múzeí mali iba skromný výsledok. Úspešnejší bol odpredaj na dražbách. Majetok, ktorí deportovaní zanechali doma tak daňové úrady formou dražieb predávali nežidovským záujemcom. Dražby boli pre záujemcov výhodné, lebo ceny tu spravidla stanovili hlboko pod skutočnú hodnotu vydražených predmetov a zariadení. Podľa zápisu miestneho kronikára sa takáto dražba v Brezne nad Hronom uskutočnila v roku 1943, pričom movité židovské veci boli na naj skoro úplne vypredané.¹⁴⁸

¹⁴⁶ NIZŇANSKÝ, ref. 1, s. 16.

¹⁴⁷ Pamätná kniha mesta Brezna nad Hronom, č. II., s. 24. Počet židovského obyvateľstva v Brezne sa v nasledujúcom období značne menil. Bližšie pozri: BÁRKÁNY, E. – DOJČ, L. Encyklopédia židovských náboženských obcí na Slovensku. Bratislava: Vesna, 1991, s. 50-54.

¹⁴⁸ Pamätná kniha mesta Brezna nad Hronom, ref. 147, s. 112.

3. SPÔSOBY ZÁCHRANY ŽIDOV

Po prvotnom precitnutí spôsobeného azda šokom z toho ako sa vláda rozhodla konať, hlavní reprezentanti slovenského židovstva uvedomeli si toho, že nesú zodpovednosť za svojich súkmeňovcov pochopili, že ich povinnosťou je pokúsiť sa zabrániť, aby židov nedeportovali nevedno kam. V súvislosti zabrániť deportáciám židov na Slovensku vznikla Ústredňa židov, ktorá videla východisko pred deportáciami podplácaním slovenských predstaviteľov a vyjednávaním s Dieterom Wislicenym.¹⁴⁹ Popri oficiálnej Ústredni sa vytvorila tiež ilegálna Pracovná skupina, ktorú viedol rabín Dov Michael Frieder. Jej úlohou bolo taktiež zachrániť slovenských židov, aby neboli poslaní do koncentračných táborov.¹⁵⁰

¹⁴⁹ K Ústredni židov pozri: FATRANOVÁ, G. Židovské vedenie a deportácie roku 1942. In Acta judaica slovac, 2002, č.8, s. 27-49. FATRANOVÁ, ref. 80, s. 40-78. HRADSKÁ, K. Holokaust na Slovensku 8. Ústredňa židov (1940-1944). Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2008. KAMENEC, ref. 24, s. 132-139. LIPSCHER, ref. 6, s. 98-102.

¹⁵⁰ Členmi pracovnej skupiny boli G. Fleischmannová, A. Frieder, A. Steiner, T. Kováč, O. Neumann, V. Winterstein, V. Furst a E. Abeles. Bližšie pozri: HRADSKÁ, K. Prípady Wisliceny. Nacistickí poradcovia a židovská otázka na Slovensku. Bratislava: Academic Electronic Press, 1999, s. 42. FATRANOVÁ, ref. 80, s. 200-255., LIPSCHER, ref. 6, s. 141-150. WISTRICH, R. S. Hitler a holokaust. Bratislava: Slovart, 2002, s. 180-181.

Židia sa nemohli spoliehať len na spomenuté organizácie, ale častokrát len na vlastné sily. Kto bol šikovný a odhodlaný riskovať, tomu sa niekedy aj podarilo nájsť východisko zo situácie, no väčšinou iba na určitý čas. Za peniaze sa dalo kúpiť povolenie, ktorým keď dotyčný žid disponoval, nemusel opustiť miesto svojho bydliska. Kvôli veľkej sume, ktorú žiadali za vybavenie takéhoto povolenia, nebolo dostupné všetkým židom, iba tým zamožnejším. Iní sa pokúšali utiecť cez hranice, ale tieto pokusy sa často končili tragicky, keďže na hraniciach číhalo veľa žandárov a udavačov. Veľa rodín prosilo o poskytnutie prístrešia u susedov- nežidov väčšinou za peniaze. Niektorým aj keď na krátky čas, sa podarilo vyhnúť sa pred deportáciou, pretože sa skrývali v rôznych úkrytoch. V prvotných momentoch ľuďom postačovalo ukryť sa niekde v byte, nevymýšľali zložité skrýše skôr im postačovalo skryť sa jednoducho tak, aby neboli na očiach.¹⁵¹

Dôležitú rolu pri všetkých tých možnostiach ako sa zachrániť, zohrala nepochybne vysoká miera viazanosti na nežidovské obyvateľstvo. Dospelí, ktorí sa museli spoliehať na vlastné sily, okrem využívania falošných dokumentov, volili preoblečenie do uniformy, ktorá maskovala ich pravú totožnosť.¹⁵²

Okrem spomenutých možností mali ohrození židia aj iné kanály úteku, hoci podobne ako napr. poskytnutie prístrešia u susedov alebo zaobstaranie si povolenia, im tieto takisto nemuseli poskytnúť ochranu po celé obdobie trvania vojny. No i tak to riskli a zaobstarali si fiktívne osvedčenie o prestúpení na kresťanskú vieru. Tí, ktorí sa podujali pokrstiť, mali relatívne veľkú šancu zachrániť si život. Z hľadiska ich viery to však muselo byť pre nich urážlivé, ba frustrujúce. I keď prijatie cudzej viery, im mohlo či už dočasne alebo trvalo zabezpečiť normálny život. Ale keď sa na to pozrieme z druhej strany z hľadiska zotrvania na svojej viere, postavilo by ich to (jednotlivca alebo

¹⁵¹ SALNER, ref. 22, s. 158.

¹⁵² SALNER, ref. 22, s. 163.

celú rodinu) do pozície občanov druhej kategórie, a okrem toho ešte by ich to v očiach ich komunity občiansky, profesijne a ľudsky diskvalifikovalo.¹⁵³

V rámci židovskej obce zvýhodnení boli tí (s výnimkou tých, ktorí mali významné postavenie), ktorí mali odbornú kvalifikáciu, akademické vzdelanie, alebo inú zvláštnosť, aby mohli byť uprednostnení. Pri odbornej kvalifikácii sa vyžadovalo splnenie dvoch nevyhnutných požiadaviek: príslušná špecializácia musela byť nielen žiadaná ale aj podložená dlhým školením a praxou. Užitoční tak neboli skrátka tí, ktorí by museli byť vyživovaní od židovských organizácií a teda nepotrební pre fyzické prežitie obce. Medzi zvýhodnených patrili židia s praktickými vedomosťami: lekári, lekárnici, technickí inžinieri a pod. Títo hospodárski dôležití židia boli chránení výnimkou pred deportáciami.¹⁵⁴ Naopak k tým, ktorí chýbali v hospodárskom sektore, by sme mohli zaradiť riaditeľov priemyselných či iných podnikov, za ktorých sa najmä v počiatkovej fáze obmedzovania židov nenašla ešte primeraná náhrada.¹⁵⁵ Tí, ktorým sa podarilo prežiť (čo bola menšina slovenskej židovskej populácie), disponovali 4 výhodami oproti ostatným židovským občanom: statusom, významným postavením, profesionálnymi schopnosťami a predovšetkým peniazmi.¹⁵⁶ Finančná hotovosť bola dôležitým faktorom, lebo pri hľadaní úkrytu skôr presvedčili ľudí, aby im pomohli keď im za to mohli aj zaplatiť.

Niektorí židia sa jednoducho nevládali pozeráť na krivdy páchané na nich od štátu, ktorému oni nič zlé neurobili. Nedokázali sa prispôbiť obmedzeniam a nezapájali sa do hry,

¹⁵³ SALNER, ref. 92, s. 40.

¹⁵⁴ Prezident mohol udeliť podľa paragrafu 255 a 256 výnimky. Prezidentská výnimka mohla byť časovo obmedzená alebo neobmedzená, viazaná na určité podmienky, ale mohla byť aj kedykoľvek zrušená. Možnosť udeľovať časovo obmedzené výnimky- výnimky 2. triedy- mali aj iné úrady štátnej správy. Medzi oprávnené, ktoré mohli získať takúto výnimku patrili tí, čo žili v zmiešanom manželstve, boli pokrstení pred 14. marcom 1939, ako aj ich ženy, neplnoleté deti a rodičia. Okrem toho boli chránení ako hospodárski dôležití židia všetci, ktorí po arizácii ďalej viedli nejaký podnik. Podľa Ladislava Lipschera bolo v lete 1942 na Slovensku takýchto chránených osôb 24 435. Blížšie pozri: LIPSCHER, ref. 6, s. 115. TÖNSMEYER, ref. 8, s. 18-19.

¹⁵⁵ HILBERG, ref. 93, s. 151.

¹⁵⁶ HILBERG, ref. 93, s. 161.

ktorá sa od nich vyžadovala. Títo potom zväčša zvolili neprimerané východiská: samovraždu, skrývanie, útek alebo odpor, ktoré by sa za iných podmienok považovali za spôsoby nekonformného správania. Samovraždu obvykle volili tí, ktorí už ďalej nevládali znášať utrpenie a bolesť. Možnosti ako skrývanie, útek alebo odpor si väčšinou zvolili po dôkladnom uvážení a príprave (niektorí však tak konali bez prípravy, keď ich k tomu donútila okamžitá situácia a nebolo iného východiska). Neboli to hromadné akcie, spravidla tak konali jednotlivci alebo malé skupinky.¹⁵⁷

3.1 Pozitívne postoje slovenskej majority k židovskej minorite- rôzne formy pomoci

Spočiatku väčšina slovenského obyvateľstva všetkých vrstiev nemala výhrady proti riešeniu židovskej otázky. To, že židov označili hviezdou a obmedzili niektoré ich práva brala široká verejnosť pokojne. Žiadne verejné prejavy nesúhlasu s tým, že obmedzujú práva ich židovských spoluobčanov sa nekonali. No po začatí deportácií, keď sa už nedali prehliadať určité skutočnosti ako prenasledovanie, zbedačenie, trhanie židovských rodín, odsun starých, chorých, detí, brutálne útoky voči nim, objavili sa zárodky odporu. A hoci katolícka cirkev mala značný vplyv, žiadala len rešpektovanie kresťanských zásad. Mnoho toho pre židov neurobila, dokonca nezaujala ani odmietavé stanovisko vtedy, keď vláda štátnymi zákonmi degradovala židov na úroveň menejcenných.¹⁵⁸ V dobe holokaustu však boli aj takí ľudia, ktorí sa postavili na odpor a poskytli pomoc svojim prenasledovaným židovským susedom a známym.

Poskytnutie pomoci za účelom záchrany života je určite tou najšľachetnejšou formou spolupatričnosti, pretože človek, ktorý sa

¹⁵⁷ HILBERG, ref. 93, s. 157.

¹⁵⁸ SCHÖNFELD, R. Tragická honba na židov. In Slovo, 4.9.-10.9.2002. Dostupné na: <http://www.noveslovo.sk/archiv/2002-36/ominulosti.asp>, (6.12. 2009).

rozhodol zachrániť žida, vedel, že sa tým vystavuje veľkému riziku. Prípadné prejavy solidarity sa hodnotili ako nepriateľský akt voči štátu ako aj voči vlastnému národu. Všade navôkol nich teda panoval strach, ktorý vo veľkej miere eliminoval nesúhlas obyvateľstva s antisemitskou politikou vlády.¹⁵⁹ No ak sa niekto predsa len rozhodol i napriek možnému postihu poskytnúť židovi pomoc v podobe prístrešia, potravy alebo iných podobách, vždy to bolo znakom ľudskej solidarity, šľachetnosti. Tieto formy podpory v mnohom záviseli od konkrétnej situácie v čase prenasledovania. V prvých rokoch Slovenského štátu jednou z možností ako sa zachrániť bola legálna alebo ilegálna emigrácia, pričom emigrujúci zväčša smerovali do Maďarska¹⁶⁰ alebo Palestíny. Druhou možnosťou bolo prijatie krstu. Mnohí z duchovných neváhali pokrstiť židov, lebo verili, že tak konajú v súlade s kresťanskými zásadami.¹⁶¹

Postupne, keď prenasledovanie židov naberalo na intenzite, si ostatní občania uvedomovali čo sa so židmi deje, ich postoj sa začal meniť a častejšie sa vyskytli prípady, že boli ochotní pomôcť. Nepomáhali iba odvážni občania, ale aj židovské inštitúcie boriace sa s nedostatkom financií, ďalej úradníci, ktorí šikovným spôsobom služobné predpisy prehliadali a tiež cirkevní a štátni funkcionári, ktorí odovzdávali židom dôležité informácie (napr. kedy sa budú konať prehliadky domov), alebo sa u vyšších kruhoch prihovárali v ich prospech.¹⁶² Záchrana mala teda mnoho

¹⁵⁹ KAMENEC, ref. 1.

¹⁶⁰ Pri prechádzaní do Maďarska pomáhali ľudia žijúci blízko hraníc, ktorí si za tieto služby nechávali často krát zaplatiť. Vieme o mnohých takýchto prípadoch z oral history. Jednoduchšie bolo previezť jednotlivca ako celú rodinu. Napriek číhajúcejmu nebezpečenstvu pomerne veľa židov si zvolili útek do Maďarska, ich počet sa odhaduje v rozmedzí 5-10 tisíc, čo je dosť vysoké číslo, hoci utekajúci vedeli, že tých ktorých pri úteku chytia, budú zaradení do transportu. FATRANOVÁ, G. Boj Židov o prežitie v dobe holocaustu. In TÓTH, D. (ed.) Tragédia slovenských židov. Materiály z medzinárodného sympózia Banská Bystrica 25. – 27. marca 1992. Banská Bystrica: Datei, 1992, s. 101-120.

¹⁶¹ Po tom, čo kódex z roku 1941 definoval žida na rasistickom, nie na náboženskom základe, už ani krst neznamenal absolútnu ochranu. TÖNSMEYER, ref. 8, s. 28-29.

¹⁶² Na Slovensku to boli skôr individuálne prejavy pomoci. Hoci do záchrany mohlo byť zapojených viac ľudí, nikdy to nebolo toľko ako napríklad vo francúzskej dedine Le Chambon-sur-Lignon, kedy už hovoríme o kolektívnej forme pomoci. V tejto dedine na juhu Francúzska blízko Lionu našlo útočisko až 5000 židov, väčšinou deti. Táto protestantská dedina bola takmer celá zapojená do pomoci

podôb. Tí, ktorých nezastavilo žiadne riziko, aby poskytli pomoc židom tak konali z vlastnej iniciatívy, pričom sa spoliehali buď sami na seba, alebo zapojili do pomoci aj iných, či už to boli susedia, známi alebo priatelia. Situáciu im uľahčili aj ďalšie skutočnosti akými boli fyzické rysy židov. Jednoduchšie bolo ukryť židovku podobajúcu sa na árijku, teda takú čo mala plavé vlasy a modré oči a v prípade jej objavenia u nich ju mohli vydávať za svoju príbuznú. Podstatne ťažšie sa ukrývali židovskí muži, ktorí na pohľad mali tmavé vlnité vlasy, zahnutý nos, tmavé oči, veľké uši, fúzy a obrezaný penis. Niektorých nemuseli prezradiť ich fyzické rysy, stačilo ak dotyčný prehovoril a bolo počuť, že rozpráva prízvukom jidiš.¹⁶³ Najhorším však pre záchrancov bolo ak ukrývajúci žid ochorel a potreboval lekársku starostlivosť. Bez toho, aby prezradili ich identitu to jednoducho nešlo, čím opäť riskovali svoj život, lebo nevedeli ako nimi oslovený lekár zareaguje. Deti, ktoré nerozprávali sa ukrývali ľahšie ako štvorročné až desaťročné, ktoré možno nepochopili úplne čo sa s nimi deje a mohli svojou nevedomosťou vyraziť svoju identitu. I keď aj u tých mladších existovala obava, že ich vyrazia plačom.¹⁶⁴

Je v celku na mieste položiť si otázku čo motivovalo záchrancov, aby poskytli pomoc, hoci vedeli, že ak ich pri tomto dobrom skutku pristihnú môžu prísť o svoj život? Niektorí sympatizovali so židmi. Iných k tomu doviedlo ich politické presvedčenie alebo náboženské hodnoty. Pre niektorých záchrancov bolo rozhodnutie pomôcť výsledkom ich etického úsudku. Pre ostatných pomôcť niekomu v núdzi bolo prirodzené a inštinktívne.¹⁶⁵ Tí, ktorí poskytli pomoc, to nepovažovali za niečo mimoriadne. Prosto cítili, že to musia urobiť. Za toto

židom. BERENBAUM, M. The world must know. Washington, D.C.: United States Holocaust Memorial Museum, 1993, s. 159-160.

¹⁶³ FOGELMANOVÁ, ref. 9, s. 58.

¹⁶⁴ FOGELMANOVÁ, ref. 9, s. 113.

¹⁶⁵ BERENBAUM, ref. 162, s. 156.

srdečné gesto ich môžeme nazývať hrdinami. Obvykle sa rozhodli podať pomocnú ruku, lebo ich v tom ovplyvnila aj ich morálka.

U záchrancov sa stretávame s morálkou trojakého druhu: ideovou, náboženskou a emocionálnou. Tí, ktorých ovplyvnila ideová morálka konali z etického presvedčenia a z vlastných predstáv o tom, čo možno považovať za spravodlivé. Neváhali na požiadanie reagovať kladnou odpoveďou, lebo boli plne presvedčení, že je to správne. Nábožensky zmýšľajúci záchrancovia sa utiekali ku svojej viere, z nej čerpali všetkú silu, ktorá im ukazuje smer na rozlíšenie dobra od zla. A i v tých najťažších chvíľach neprestávali veriť, že nepravosti pominú.¹⁶⁶ A taktiež tu boli záchrancovia s emocionálnou morálkou, ktorí súcitili s prenasledovanými, a preto im neodmietli pomôcť. V tom momente sa nezamýšľali nad tým, čo je dobré a čo zlé. Ich morálka ich prosto nútila niesť akúsi zodpovednosť za obeť nacistov. Každý z emocionálne motivovaných záchrancov bol zapojený viac než do piatich záchranných akcií, pričom medzi tými, ktorým zachránili život sa častokrát vyskytli i deti. Možno skonštatovať, že v porovnaní s predchádzajúcimi morálnymi kategóriami tak činili vo väčšej miere.¹⁶⁷

Tí, čo sa zapojili do odporu prácou v ilegálnych organizáciách tak spočiatku konali z obavy pred politikou Tretej ríše, pretože to čo spôsoboval nacizmus šírený z Tretej ríše malo ďaleko od hodnôt v ktoré verili. Tí, ktorí sa rozhodli nejakým spôsobom pomôcť, poskytli zrejme lepšiu istotu zachráneným keď sa mohli oprieť o nejakú skupinu pomocníkov, či už to boli príslušníci rodiny, priatelia, susedia alebo cirkevné rády.¹⁶⁸ Nehrozil im až taký stupeň odhalenia ako to bolo v prípade jednotlivca.

¹⁶⁶ FOGELMANOVÁ, ref. 9, s. 128.

¹⁶⁷ FOGELMANOVÁ, ref. 9, s. 129.

¹⁶⁸ Slovenský biskup Kmeťko bol jedným z tých, ktorý sa v roku 1943 vo veľkej miere zapojil do pomoci židom. Robil to tým, že za nich intervenoval v rôznych kláštoroch a mnišských rádoch. Takýmto spôsobom presvedčil sestričky v nemocnici na Špitálskej ulici v Bratislave, ktoré poskytli úkryt viacerým židom ako aj sestričky v katolíckom sirotinci Ochrany Panny Márie v Bratislave, ktoré sa starali o 30 židovských detí. TÖNSMEYER, ref. 8, s. 33-34.

Ani v súčasnosti nepoznáme mená všetkých ľudí, ktorí boli zapojení do pomoci židom. Či už to boli vidiecki farári vydávajúci po určenom termíne krstné listy alebo jednoduchí ľudia, ktorí prenasledovaných židov nemuseli vôbec poznať, ale i tak neváhali podať im pomocnú ruku- poskytnúť im prístrešie, zaobstarat' stravu, psychickú podporu, čím preukázali skutočnú ľudskosť a pravé kresťanské hodnoty.¹⁶⁹ Nepomáhali len cudzí ľudia, ale aj ľudia blízky prenasledovaným, ktorých poznali už dlhšiu dobu a s ktorými boli osobne prepojení. Keď vypukla vojna neváhali sa v čase ohrozenia obrátiť práve na nich, lebo nepochybovali v ich priateľstvo. Nikto si však v začiatkoch vojny nebol vedomý kedy sa vojna skončí, a keď poskytol niekomu pomoc, ani len netušil na akú dobu to bude. Poskytnutie úkrytu na jednu noc sa tak zväčša predĺžilo na dlhšiu dobu, niekedy na pár mesiacov inokedy na pár rokov. Záchrancovia sa tak vystavovali veľkej psychickej záťaži. Všade naokolo nich panovalo napäté ovzdušie, lebo si boli vedomí, že v ohrození je aj ich rodina. Neustále sa museli boriť s otázkami, či majú naďalej vystavovať nebezpečenstvu svojich najbližších, svoje deti, ktoré majú celý život pred sebou. A tým, že sa musia uskromňovať, aby mali potravu aj pre skrývajúcich, či tým neohrozujú zdravie vlastných detí.¹⁷⁰ Tieto ako aj ďalšie otázky sa im vynárali v mysli, s ktorými museli zápasiť, a hoci ich trápil osud vlastnej rodiny, zväčša neprepadávali sebecktu a pokračovali v poskytovaní pomoci.

Rozlišujeme medzi dvoma základnými druhmi pomoci. Prvá z nich bola príležitostná, dočasná a pomerne bezpečná. Táto znamenala napríklad varovanie židov, poskytnutie rady, jedla, oblečenia a peňazí. Druhá bola trvalejšia, čiže išlo v nej o poskytnutie úkrytu na dlhšiu dobu. V niektorých prípadoch ukrývajúci za takúto pomoc platili, lenže to nemuselo znamenať, že záchrancovia tak konali čisto kvôli zisku. Sami mohli byť na

¹⁶⁹ SCHÖNFELD, ref. 158.

¹⁷⁰ FOGELMANOVÁ, ref. 9, s. 17.

mizine, a preto zobrali ponúkané peniaze, aby za to nakúpili potraviny pre ukrývajúcich.

Je zaujímavé aké neobvyklé skrýše záchrancovia vytvorili. Mohli ich ukrývať na pôjdoch, v pivniciach, stokách, kanáloch, stohoch sena, komorách, v priestoroch za dvojitými stenami, v mužských i v ženských kláštoroch, v sirotincoch, školách a v nemocničných oddeleniach pre pacientov s nákazlivými chorobami a mnohé ďalšie zvláštne miesta. K nim možno zaradiť aj tzv. bunkre, úkryty vopred pripravené záchrancami, niekedy i samotnými zachránenými, ktoré si vybudovali podľa okolností v horách, na dedinách, ale aj v mestách.¹⁷¹ Pri skrývaní sa v bunkroch bol často potrebný súhlas okolitého obyvateľstva, aby im niekto z týchto ľudí nosil potraviny, prípadne ich informoval o situácii mimo bunkra. Pri zabezpečovaní potravy si museli dávať pozor, aby nevzbudili príliš veľkým nákupom podozrenie. Ľahšie tak bolo zohnať potraviny v mestách, kde bolo viac obchodov a nákup si tak mohli rozložiť medzi viaceré obchody. Pri skrývaní sa v bunkroch (ale i v iných skrýšach) sa obávali, že ich môže malé deti nevedomky prezradiť. Bolo ťažké zamestnať ich nejakou aktivitou, najmä ak sa nemohli v úkryte pohybovať, pretože mali obmedzené priestory. Okrem toho, bolo ťažké vysvetliť malému dieťaťu, prečo sa musia skrývať, prečo majú tvrdiť, že nie sú židia, prečo zrazu majú iné meno, prečo musia spať v jednej miestnosti s cudzími osobami, prečo musia úplne cudzieho človeka nazývať napr. strýkom a podobne. Záchrancovia sa taktiež snažili naučiť židovské deti katechizmus, kostolné piesne, vianočné koledy, ako si majú v kostole správne kľaknúť a prežehnať sa. Všetky kresťanské zvyky im mohli byť nápomocné v prípade, že ich nejaký nacističan vyzve aby preukázali svoju kresťanskú identitu.¹⁷²

¹⁷¹ V Bratislave sa v bunkroch údajne skrývalo asi 2 000 židov, z toho približne 250 detí. LIPSCHER, ref. 6, s. 182.

¹⁷² FOGELMANOVÁ, ref. 9, s. 67.

Pomerne väčšiemu riziku boli podrobení tí, ktorí židov skrývali v svojich domovoch. Stiesnené pomery ako aj blízkosť susedov, očividne naklonených režimu, boli veľkou prekážkou pri normálnom fungovaní domácnosti. Keď sa k tomu pridala fakt, že jeden z manželov nebol naklonený myšlienke vystavovať svoju rodinu nebezpečenstvu ako i prispôbiť sa strate súkromia, bolo z toho napäté ovzdušie v rodine, ktoré zlé vplývalo na obidve strany.

Okrem ukrývania sa v bytoch a domoch, niektorí židia si hľadali skrýšu v okolitých lesoch. Azda najhoršie podmienky boli práve tam. Aj za iných podmienok je život v lese drsný, ale keď sa k tomu pridá strach z dolapenia nacistami, je to ešte hrozivejšie. Pri každodennom hľadaní si potravu museli byť ostražití, aby ich nezbadal niektorý z miestnych obyvateľov a neudal ich. Nájstť stravu v zimných mesiacoch, keď sa k tomu pridala veľká zima, bolo takmer nemožné. Prežitie za takýchto neľudských podmienok bolo skôr zázrakom. Mnohí tak boli donútení prosiť o trochu stravy u dedinčanoch. Nie všetci im však mohli pomôcť. Buď sami nemali čo dať do úst, alebo sa báli postihu ak by ich niekto pri pomoci židom uvidel. Niektorí sa chopili požadovanej pomoci a nosili im jedlo a správy do lesných úkrytov. Je na mieste položiť si otázku, ktorí ľudia pomáhali? Tu by sme mohli rozlišovať medzi tými, ktoré poskytli pomoc konkrétnym osobám a tými, ktorí bez výhrad pomohli akýmkoľvek židom, pričom u nich nehrala úlohu skutočnosť, či sa s nimi poznali alebo to boli pre nich úplne cudzí ľudia. K prvej skupine patrili priatelia, príbuzní zo zmiešaných manželstiev, bývalí obchodní spoločníci, zamestnávateľia alebo zamestnanci. Títo sa so židmi poznali už pred vojnou, stali sa z nich priatelia, a preto neváhali prijať židovské dieťa svojich priateľov, ak to bolo pre jeho záchranu nevyhnutné.¹⁷³ K druhej skupine môžeme zaradiť všetkých odporcov nacistického režimu, ktorí súcitili s perzekvovanými. Neskôr ich príbehy pomoci boli

¹⁷³ HILBERG, ref. 93, s. 191.

prepísané do literárnych stvárnení a oni samotní boli nazvaní altruistami, poctivými kresťanmi a dobrými samaritánmi. Navonok nemuseli mať nič spoločné, ale dôležitý bol dobrý skutok, ktorý ich spájal. Boli to ľudia oboch pohlaví a rôznych vekových skupín. A hoci svoje konanie nepovažovali za výnimočné, ono takým bolo. Mnohí z nich sa ocitli v rozpakoch z ocenenia, ktoré získali po vojne.¹⁷⁴ Neboli ocenení len títo hrdinovia literatúry, ale všetci Slováci, ktorí nesúhlasili s politikou vlády a i napriek rozličným postihom neodmietli podať židom pomocnú ruku. Takýchto ľudí, ktorí dostali prezývku „bieli židia“, by sme mohli nájsť medzi jednoduchým ľudom, v cirkvi a dokonca i vo vláde. Mnohí z nich boli neskôr poctení titulom „Spravodlivý medzi národmi“, ktorý udeľuje Jad Vašem.

4. PAMÄTNÍK JAD VAŠEM

Pamätník Jad Vašem v Jeruzaleme bol zriadený roku 1953 ako svetové centrum na dokumentáciu, výskum, vzdelávanie a zaznamenávanie spomienok o období holokaustu. Azda najvýstižnejšie vznik Pamätníka Jad Vašem komentoval ministerský predseda Izraela David Ben-Gurion, ktorý povedal, že: „pamätník bol zriadený k náprave toho, čo bolo historickou nevedomosťou izraelskej generácie narodenej po holokauste.“¹⁷⁵ Vznik Pamätníka nebol náhodný, jednou z jeho činností bolo aj uctenie si pamiatky tých, ktorí ochotne poskytli pomoc ľuďom v núdzi, hoci vedeli, že ak ich pri tom pristihnú, hrozí im za to potrestanie. Jeho zámerom bolo ukázať svetu, že sú medzi nami ľudia, ktorým utrpenie druhých nie je ľahostajné, a preto si zaslúžia náš obdiv. Izraelský parlament Kneset už v roku 1953 zriadil Komisiu pre zachovanie pamiatky mučeníkov a hrdinov. Jej prvoradou úlohou bolo zistiť, ktorí ľudia sú hodní toho, aby im bol udelený čestný titul „Spravodlivý medzi národmi sveta“. Komisia však mala určité nedostatky. Hoci hovorila o ušľachtilých židov, konkrétnejšie ich nedefinovala. Až dva roky po procese s Eichmannom v roku 1963 začala komisia s vyznamenávaním Spravodlivých a túto svoju činnosť si plní i v súčasnosti.¹⁷⁶ Sudca izraelského Najvyššieho súdu Gideon Hausner taktiež nezabudol

¹⁷⁴ HILBERG, ref. 93, s. 192.

¹⁷⁵ FOGELMANOVÁ, ref. 9, s. 22.

¹⁷⁶ FOGELMANOVÁ, ref. 9, s. 22.

na tých nežidov, ktorí neváhali podať pomocnú ruku a v jednom rozhovore povedal na ich adresu tieto pekné slová: „V temnote, ktorá pohltila Európu, však existovali i žiariace svetlá. Židovský ľud má dlhú pamäť a nikdy nezabudne na svojich dobrodincov, tak ako nezabudne na svojich nepriateľov. Ich mená budú do našej pamäti vryté navždy, tak ako stále spomíname na pamiatky perzského Kýra, ktorý umožnil exulantom návrat do zaslúbenej zeme“.¹⁷⁷

4.1 Titul „Spravodlivý medzi národmi“

Najväčší pamätník holokaustu na svete, Pamätník Jad Vašem v Jeruzaleme, každoročne od roku 1963 udeľuje v zastúpení štátu Izrael vyznamenania tým občanom, ktorí nejakým spôsobom pomohli ohrozeným židom. Doposiaľ ho získali ľudia zo 44 krajín sveta, vrátane občanov pochádzajúcich zo Slovenska, ktorí nezištne pomohli v čase nacistickoľudáckeho besnenia židovským spoluobčanom. Zvyčajne ich ukryli vo svojom dome, alebo v jeho blízkosti, čo bolo praktickejšie, keďže ich museli zásobovať potravinami a inými nevyhnutnými vecami potrebnými k prežitiu. Vyskytli sa však aj také prípady, kedy boli nútení nosiť im jedlo ďaleko od svojho príbytku, niekam hlboko do lesa, vtedy ich navštevovali zvyčajne raz za týždeň a priniesli im jedlo na niekoľko dní. Tým, že sa neváhali chopiť ich záchrany, vystavili nielen seba, ale i svojich najbližších obrovskému nebezpečenstvu, ktoré na nich číhalo každú minútu. Za túto svoju nezištnú pomoc si zaslúžia nosiť čestný titul „Spravodlivý medzi národmi“. V hebrejčine týchto nežidov nazývajú Chasidej umot ha-olam, čo znamená takisto „Spravodlivý medzi národmi“. Tento termín v judaizme slúži na označenie nežidov, ktorí si v živote ctia sedem Noemových zákonov – niekedy ich nazývajú ekvivalentom B'nei Noah, deti Noema. Názov vyplýva z tradície podľa ktorej všetkých ľudí považujú za potomkov Noema. Ale len

¹⁷⁷ Keď Gideon Hausner vyslovil tieto slová, znamenalo to, že si tých ľudí uctil, nebol však prvý, ktorý tak urobil. V roku 1953 ho predbehli židia, ktorí na vlastnej koži prežili holokaust, za čo poďakovali vysadením lesa v severnom Izraeli na počesť Joopa Westerweela, holandského riaditeľa školy. Nasledovali ich v roku 1957 ľudia z USA, ktorí taktiež vzdali hold záchrancom. FOGELMANOVÁ, ref. 9, s. 227-228.

židia sú skrz židovskej viery prinútení dodržiavať všetky príkazy, ktorých je spolu 613. Z týchto 613 príkazov stačí nežidom na dosiahnutie večného spasenia riadiť sa iba 7 príkazmi.¹⁷⁸ Všetkých môžeme spokojne nazývať záchrancami. Sú to obyčajní ľudia pochádzajúci zo všetkých vrstiev, rôznej vekovej kategórie, oboch pohlaví, rôznej úrovne vzdelania, s rôznymi náboženskými sklonmi a rozdielnym politickým presvedčením. Sú to: roľníci, aristokrati, podnikatelia, kňazi, opatrovatelky, sociálni pracovníci, diplomati, prostí remeselníci, vzdelaní i analfabeti, lekári a ich pacienti, veriaci i neveriaci, farári i komunisti, priatelia i úplne neznámi ľudia, niekdajší sluhovia, slúžky a opatrovatelky ich detí, ktorých zamestnávali a v neposlednom rade obchodníci, u ktorých niekedy nakupovali, preto sa vzájomne poznali, niektorí sa skamarátili a keď to ohrození židia potrebovali, neváhali im dodať potraviny či už bezplatne alebo na úver.¹⁷⁹

Od skončenia vojny prešlo už dosť rokov, mnohí zo záchrancov už nežijú, ale toto vyznamenanie im právom prislúcha. Sú oceňovaní in memoriam v zastúpení svojich blízkych, najčastejšie svojich detí. Počas 47 rokov udeľovania tohto vyznamenania bolo odmenených 23 226¹⁸⁰ ľudí na celom svete, pričom najviac titulov Spravodlivých udelili občanom z Poľska 6 195 a Holandska 5 009. Slovensko je z pomedzi 44 krajín sveta na 9. mieste. Keď však vezmeme do úvahy mieru postihu za poskytnutie pomoci židom, celkovú charakteristiku režimu jednotlivých štátov, ako i počet Spravodlivých v prepočte na

¹⁷⁸ Tých sedem príkazov je: 1) Veriť iba v jediného Boha; 2) Nerúhať sa proti nemu; 3) Nezabiť; 4) Nekradnúť a nelúpiť; 5) Nepáchať sexuálne nemorálnosti; 6) Nepáchať násilie na zvieratách, nejest' živé tvory; 7) Vytvoriť formu vlády a súdov, ktoré zabezpečia sociálnu morálku a budú dozerat' na plnenie zvyšných šiestich príkazov. Každý, kto žije podľa týchto zákonov, je podľa rabínskeho učenia „chásid umot ha-olam“, spravodlivý medzi národmi. Blížšie pozri: ŠEBEJ. F. Hľadanie spravodlivých. In Týždeň, 26. 1. 2008. Dostupné na: <http://www.tyzden.sk/casopis/2008/5/hladanie-spravodlivych.html>, (26.2. 2010).

¹⁷⁹ FATRANOVÁ, ref. 9.

¹⁸⁰ Tento počet uvádza Jad Vašem k 1. januáru 2010 na stránke: http://www1.yadvashem.org/righteous_new/statistics.html, (11.3. 2010).

obyvateľa, môžeme Slovensko v týchto štatistikách zaradiť na vyššiu priečku.

Všetky príbehy zachránených obsahujúce i stručné životopisy ich záchrancov sú uskladnené v Pamätníku Jad Vašem v Jeruzaleme. Nie všetci sa však môžu hrdiť týmto ocenením, hoci si ho plným právom zaslúžia. Nemôžu ho získať preto, lebo žiaľ zahynuli spoločne s tými, ktorým sa snažili pomôcť, čiže neexistuje nikto, kto by inicioval udelenie titulu.¹⁸¹ Z ústneho podania je nám známych niekoľko takýchto prípadov aj zo Slovenska, ale určite sa odohrali na Slovensku aj také príbehy, ktoré nemal kto zaznamenať, keďže všetci priami svedkovia buď zahynuli alebo z dosiaľ neznámych príčin ich príbehy ostali v zabudnutí. A práve pre takýchto ľudí, ktorí neboli za svoj dobrosrdečný skutok docenení, sa začal realizovať projekt výstavby pamätníka s poetickým názvom Park ušľachtilých duší. Jeho základný kameň odhalili v septembri 2008 v blízkosti židovského cintorína vo Zvolene. Toto miesto, kde by mal pamätník stáť si zvolili preto, lebo tunajší židovský cintorín bol po potlačení SNP miestom popráv zajatých židov, partizánov i civilistov, medzi ktorými boli aj deti. V masovom hrobe je pochovaných až 140 obetí besnenia fašistov. Iniciátormi myšlienky boli Miloš Žiak, predseda predstavenstva Izraelskej obchodnej komory na Slovensku a jeho poradca Ladislav Snopko. Park ušľachtilých duší by mal byť dokončený v roku 2011, čím sa stane 23. zastavením celoslovenského projektu Slovenská cesta židovského kultúrneho dedičstva, ktorá je súčasťou medzinárodného projektu Európskych ciest židovského kultúrneho dedičstva pod patronátom Rady Európy.¹⁸²

Ústredným motívom pamätníka sú dva architektonicko-výtvarné prvky: Prah života - symbolizujúci modlitby za slovenské

¹⁸¹ Uctiť si pamiatku týchto neznámych hrdinov sa Jad Vašem rozhodol postavením pamätníka v aleji spravodlivých. Bližšie pozri:

http://www1.yadvashem.org/righteous_new/commemorative_sites.html,

(10.2. 2010).

¹⁸² <http://www.slovak-jewish-heritage.org/zvolen-park-of-generous-souls.html?&L=1>, (19.2. 2010).

obete holokaustu a Obelisk nádeje –symbolizujúci nádej a život, ktorý je počas noci osvetlený. Pri vstupe do parku je umiestnený digitálny multimedialny kiosk poskytujúci vo viacerých jazykoch informácie o pamätníku.¹⁸³ Pamätník Park ušľachtilých duší bol postavený pre všetkých tých, ktorí sa postavili proti režimu a neváhali riskovať za záchranu iných svojej životy. I keď mnohých z nich nepoznáme ani po mene, a nevieme ich konkrétne príbehy, mali by sme im vzdať hold aspoň myšlienkou, a to bol zrejme zámer aj architekta pamätníka. Prvá časť parku- Obelisk nádeje bola slávnostne odhalená 8. septembra 2009, v predvečer výročia slovenských obetí holokaustu. 9. september bol určený za deň pripomínania si obetí holokaustu na Slovensku v roku 2000. Tento dátum bol zvolený preto, lebo práve v tento deň vstúpil do platnosti v roku 1941 Židovský kódex.

4.2 Kritéria udeľovania titulu

Udeľovanie titulu nie je krátkodobým procesom. Najskôr musí niekto podať žiadosť, aby bol konkrétnej osobe priznaný titul. Zväčša návrh podáva sám zachránený, alebo niekto z jeho blízkych. Potom komisia rozhodujúca o udelení titulu musí preskúmať svedectvá očitých svedkov. Vyznamenanie sa udelí až vtedy, keď sú splnené určité kritéria. Ocenený môže byť len ten, ktorý zachránil iného človeka nachádzajúceho sa v ohrození života, za čo si nenárokoval žiadnu finančnú odmenu pre seba (mohol však prijať od človeka, ktorému pomáhal nejaké finančné prostriedky, aby mu za ne nakúpil potrebné veci). Jeho čin nemohol byť iba návrhom pomoci, musel byť konkrétnym činom. Komisia môže oceniť len nežidov. Židia, ktorí sa nejakým spôsobom pričínili o záchranu iných židov, sa v Jad Vašeme ani na inom mieste nevyznamenávajú. Komisia vyraduje i tých nežidov, ktorí sa snažili ukrývajúcich židov obrátiť na kresťanstvo, ďalej

¹⁸³ Ref. 182.

osoby, ktoré v poskytnutí pomoci videli možnosť na osvojenie si dieťaťa, ako aj osoby, ktorým sa zaplatilo vopred alebo sľúbilo sa im zaplatiť v budúcnosti. Niekedy nestačí len svedectvo zachránenej osoby, ale sú potrební aj iní svedkovia prípadne nejaké dokumenty, ktoré by to potvrdili. Každý podaný návrh musí zreteľne dokazovať, že navrhovaná osoba nebola zapojená do žiadnych nacistických aktivít, a takisto, že pre záchranu sa nerozhodla až v poslednej chvíli vojny, aby mohla po jej skončení o sebe tvrdiť, že sa počas vojny správala príkladne a pomáhala prenasledovaným občanom.¹⁸⁴

Komisia pozostáva z dobrovoľníkov. Mnohí z nich holokaust prežili. Kvôli prenasledovaniu a osobnému utrpeniu počas holokaustu sa stali silne veriacimi. Robia to preto, lebo v svojej práci vidia zmysel. Jednoducho im ide o to, aby prinášali svetlo do príbehov o humanizme a záchrane. Každý z nich je expertom v histórii holokaustu, každý však v určitom regióne Európy. Oni sú tí, ktorí prijímajú príbehy na preskúmanie, následne predkladajú komisii odporúčania. Komisia potom každý príbeh prediskutuje. Všetky rozhodnutia komisie sú nahrávané predsedom komisie pred ich konečným prijatím.¹⁸⁵ Počas svojho pôsobenia mala komisia štyroch predsedov (všetci z nich boli sudcovia v čase svojho pôsobenia v komisii už na dôchodku):

1962-1970 Sudca Moshe Landau

1970-1995 Sudca Dr. Moseh Bejski

1995-2005 Sudca Yakov Maltz

2005- súčasnosť Sudca Jacob Tuerkel.¹⁸⁶

Potom ako komisia definitívne rozhodne o udelení titulu, nasleduje slávnostný obrad, ktorým si uctia ocenených nežidov. Počas obradu na triade Spravodlivých vedúcej k múzeu, sa zasadí na ich počesť strom- rohovník. Tento strom sa označí doskou, kde je vyryté meno záchrancu a jeho štátna príslušnosť. Počas tohto

¹⁸⁴ FOGELMANOVÁ, ref. 9, s. 23.

¹⁸⁵ http://www1.yadvashem.org/righteous_new/commission.html, (9.2. 2010).

¹⁸⁶ Ref. 185.

obradu sa zároveň rozpráva konkrétny príbeh záchrany, ktorý je nahrávaný a ukladá sa do archívu múzea. Izraelskí oficiálni predstavitelia prítomní pri obrade, potom dajú jednotlivcovi, prípadne viacerým záchrancom medailu a osvedčenie.

Na medaile je citát z Talmudu: „Ktokoľvek zachráni jednú dušu, ako by zachránil celý svet.“¹⁸⁷ Tento Talmudský citát bol vybraný zámerne, má byť akousi metaforou symbolizujúcou, že všetky činy, dobré i zlé, sú presne vyvážené.

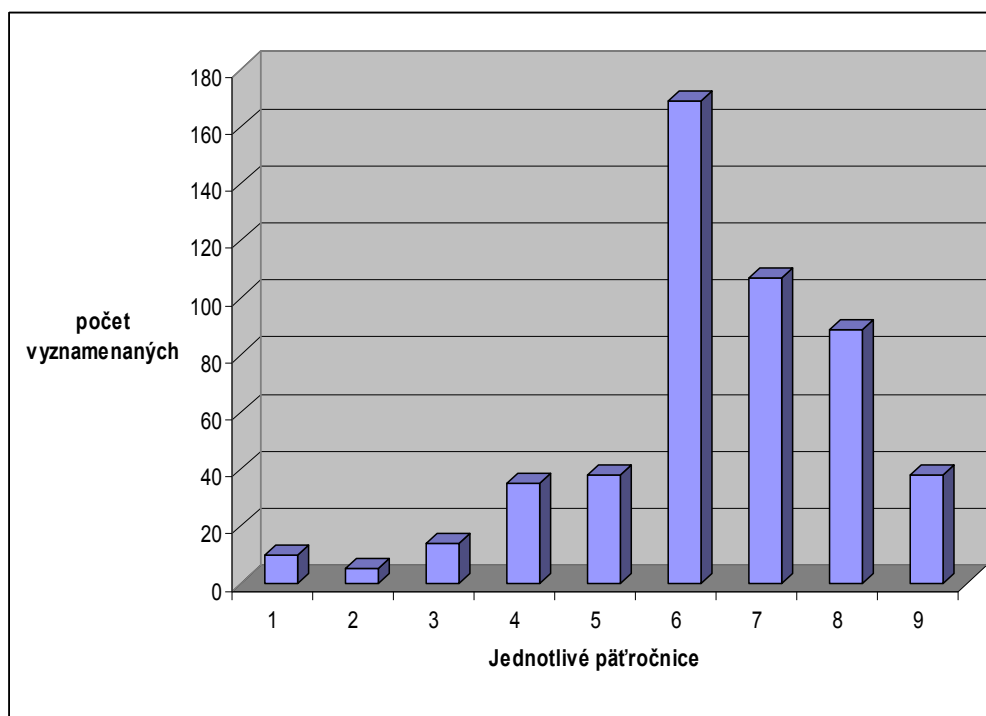
5. ŠTATISTICKÉ ÚDAJE O SLOVENSKÝCH SPRAVODLIVÝCH MEDZI NÁRODMI

5.1 Celková bilancia vyznamenaných za jednotlivé časové obdobia

Poradie päťročí	roky	počet vyznamenaných
1	1965-1970	10
2	1971-1975	5
3	1976-1980	14
4	1981-1985	35
5	1986-1990	38
6	1991-1995	169
7	1996-2000	107
8	2001-2005	89
9	2006-2009	38

¹⁸⁷ FOGELMANOVÁ, ref. 9, s. 23.

Tab. 5.1. Počtu udelených titulov v jednotlivých päťročiach

Graf 5.1. Počtu udelených titulov v jednotlivých päťročiach

Na Slovensku od roku 1965 bolo odmenených titulom Spravodlivý medzi národmi 505 osôb.¹⁸⁸ Z týchto 505 osôb bolo 254 mužov a 251 žien. Z tabuľky 5.1. nám vyplýva, že v prvých dvadsiatich piatich rokoch bol titul Spravodlivý medzi národmi udelený 102 záchrancom, kým v poradí 6. päťročie vykazuje až 169 vyznamenaných osôb. Väčšina ocenených zo Slovenska tento titul preukázateľne získala po roku 1990, kedy boli znovu obnovené diplomatické styky medzi Československom a štátom Izrael, pričom za rok 1992 ho udelili až 49 záchrancom, čo je najväčší počet udelený v priebehu jedného roka záchrancom pochádzajúcim zo Slovenska. Posledné tri päťročia ukazujú 234 ocenených (čo je pomerne vysoké číslo), ale ako z grafu 5.1 badať od siedmeho päťročia nadobúda graf klesajúcu tendenciu.

¹⁸⁸ Pamätník Jad Vašem na svojej hlavnej stránke udáva k 1. januáru 2010 počet 498 vyznamenaných. Po viacnásobnom prepočítaní listiny Spravodlivých medzi národmi, ktorá sa nachádza na stránke Jad Vašemu ako aj iných materiálov z Múzea židovskej kultúry som sa dopracovala k číslu 505 ocenených týmto titulom.

Prvým Slovákom, ktorému bol titul udelený v roku 1965 bol Anton Trokan, ktorý pracoval počas školských prázdnin v obchode rodiny Grossovej v Bratislave, kde spoznal zblízka židovský svet a obľúbil si ho. Získal si u nich takú dôveru, že začal pracovať ako stály zamestnanec v zodpovednej funkcii pokladníka a predajcu tovaru vo Viedni. Počas deportácii roku 1942 nastali masové úteky židov do Maďarska kam poslali aj Antona s cieľom získania kontaktov pre utečencov. Niekoľkým židom Anton pomohol tak, že ich poslal do Maďarska na falošné papiere. V tejto činnosti mu pomáhali Shmuel Schreiber ako i syn hlavného bratislavského rabína Akiva Sofer.¹⁸⁹ Anton bol za falšovanie dokumentov väznený v Komárne, po 3 mesiacoch sa mu podarilo utiecť na Slovensko. Po úteku z väzenia Anton naďalej hľadal možnosti ako pomôcť deportovaným židom. Naskytla sa mu príležitosť, keď v jednej továrni vo Freiburgu v Nemecku spoznal popredného zamestnanca antifašistu. V tom čase tam pracovali židovskí väzni a pomocou tohto antifašisticky zmýšľajúceho zamestnanca im Anton posielal balíky s potravinami. Po vojne mu Anton za túto pomoc osobne poďakoval.¹⁹⁰

Obnovené deportácie po vypuknutí Povstania v auguste 1944 stimulovali Antona k ešte väčšiemu úsiliu zachraňovať. Jedného dňa ho však chytili gestapáci a hoci ho pri výsluchu mučili neprezradil ani jedného z ukrývajúcich sa židov.

Pomohol aj ďalším ľuďom, napríklad zaplatil sumu z vlastného vrecka, aby sa Oľga Deutschová so svojou sestrou dostali na Slovensko. Oľgu ukryl vo svojom dome, kým jej sestre aj s s ich rodičmi pomohol nájsť úkryt v Pezinku. Anton bol v spojení so židovským odbojom, čo mu umožnilo zásobovať ďalších 9 židov ukrývajúcich sa v lesnom bunkri. Hoci Anton ani sám nevedel koľkých židov sa mu podarilo počas vojny zachrániť, niekoľkí z jeho zachránených ho v roku 1964 pozvali na návštevu do Izraela. Na otázku židov, ktorým zachránil život, či sa nebál

¹⁸⁹ GUTMAN, ref. 9, s. 502-503.

¹⁹⁰ Zväzok 0 105, SNM- Múzeum židovskej kultúry, s. 245-247, v rukopise.

požiadať o vycestovacie povolenie odpovedal: „Všetko bolo pre mňa hodné, len aby som vás všetkých mohol vidieť zdravých a živých.“¹⁹¹

Zatiaľ poslednými ocenenými sú 9 záchrancovia: manželia Jolana a Vladimír Adamíkoví, manželia Anna a Pavel Krahulcoví, manželia Ján a Mária Porubänoví, manželia Barbora a Michal Zelenayoví a Anna Matušková známejšia ako sestra Agáta. Títo 9 získali titul v roku 2009, oficiálne boli uznaní v Medzinárodny deň obetí holokaustu 27. januára 2010.¹⁹² Mená všetkých vyznamenaných sú uvedené aj v zozname, ktorý je vystavený v Múzeu židovskej kultúry v Bratislave.

5.2. Jednotlivé špecifické kategórie udelenia vyznamenaní

Spočiatku stačilo, aby sa do pomoci zapojil len jeden člen rodiny, ktorý potom zainteresoval na pomoci i ďalších členov. V nasledujúcej tabuľke a z nej odvodeného grafu som sa zamerala na vykreslenie, kto z rodiny bol nakoniec po vojne ocenený. A hoci do záchranu bola zapojená celá rodina, ocenený mohol byť z nej iba jeden člen.

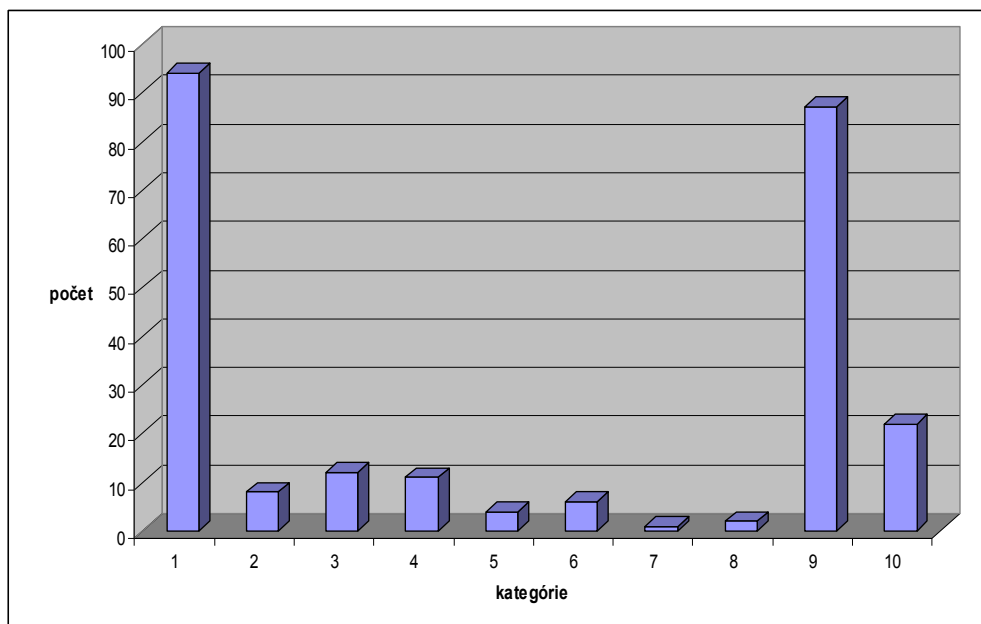
poradie	kategória	počet
1	manželský pár	94
2	manželia a syn	8

¹⁹¹ Zväzok 0 105, ref. 190.

¹⁹² Títo 9 boli ocenení spoločne s ďalšími 5 ľuďmi, ktorí toto ocenenie získali už skôr. Na ceremónii sa zúčastnil Zeev Boker- veľvyslanec štátu Izrael, ktorý v mene štátu Izrael vyjadril hlbokú úctu za odvahu a silné odhodlanie týchto ľudí. Spravodliví medzi národmi. Bratislava: Veľvyslanectvo štátu Izrael, 2010, s. 1-17.

3	manželia a dcéra	12
4	manželia a deti	11
5	matka a dcéra	4
6	matka a syn	6
7	otec a dcéra	1
8	otec a syn	2
9	jednotlivec	87
10	iné	22

Tab. 5.2. Jednotlivých špecifických kategórií udelenia vyznamenaní

Graf. 5.2. Jednotlivých špecifických kategórií udelenia vyznamenaní

Z tabuľky 5.2. vyplýva, že z 247 prípadov udelenia titulu Spravodlivý medzi národmi až v 94 prípadoch ho získali manželia spoločne. Osemkrát bol udelený titul manželom, ktorým pri záchrane pomáhal syn a v 12 prípadoch manželom pri pomoci asistovala dcéra. Až jedenásťkrát manželom pri pomoci asistovali minimálne aspoň dve deti- v piatich prípadoch to bol jeden syn a jedna dcéra, v troch prípadoch to boli 3 dcéry, jeden rás

pomáhali 4 synovia, jeden ráz traja synovia a jedna dcéra a takisto jeden ráz sa vyskytol prípad keď pomáhali 2 synovia a jedna dcéra.

Ak ohrozeným židom pomáhal jeden rodič s dieťaťom, častejšie to bola matka s dieťaťom. Zrejme to súviselo s tým, že žena ako nežnejšie pohlavie ovplyvňovaná svojimi citmi, sa častejšie zľutovala na ľuďmi v núdzi. Druhou najčastejšou kategóriou boli jednotlivci, ktorí až v 87 prípadoch dostali toto ocenenie. Nie všetci 87 však pomáhali židom sami, ale vo väčšine prípadov s nimi spolupracovali ďalšie osoby, či už to boli rodinný príslušníci, alebo kamaráti. Je na mieste podotknúť, že i oni by si zaslúžili toto ocenenie, i keď komisia rozhodla inak.

Pod kategóriu iné som zaradila špecifické situácie, kedy sa na pomoci spoločne podieľali: manželia so synom a s rodinnou známou, manželia s dcérou a rodinným priateľom, manželia so súrodencami manžela, manželia s dcérou a otec manželky, manželia so sestrou manželky, matka so synom a s dcérou, brat so sestrou, dve sestry atď.

Najpočetnejším spoločným udelením titulu Spravodlivý medzi národmi na Slovensku sa môže popýšiť 7 ľudí, ktorý pochádzali z 2 rodín- rodiny Balalových a rodiny Gondžarových. Títo siedmi záchrancovia pomohli 8 židom z troch spríbuznených rodín: Ganzlerovcov, Spitzerovcov a Hajnalovcov. Všetci pochádzali z Bytče. Štefan Balala poznal Gejzu Ganzlera ešte z čias mladosti, kedy spoločne hrávali futbal a stali sa z nich dobrí kamaráti. Ganzlerovci sa s manželmi Gondžarovými poznali tiež osobne, lebo bývali v ich veľkom dome.¹⁹³ V období núteného prevodu židovského majetku do rúk árijcov, si rodina Ganzlerových prirodzene vybrala za arizátora svojho priateľa Balalu. Keďže Gejza zostal pracovať v obchode, rok 1942 prežili v bezpečí chránení pred deportáciami. Lenže také šťastie nemala Anna Spitzerová a jej dcéra Rut, ktoré sa dostali do pracovného tábora

¹⁹³ GUTMAN, ref. 9, s. 424.

v Žiline. Pomocou Ladislava Gondžára, ktorý podplatil člena HG sa im podarilo z tábora ujsť a ukryť sa v skrýši, ktorá bola už vopred pripravená Gondžárom a nachádzala sa vedľa jeho bytu.¹⁹⁴ Situácia sa zhoršila na jeseň 1944. Balalovci s Gondžarovými sa spojili, aby sa starali o všetky tri rodiny ukrývajúce sa vedľa Gondžarovho bytu. Veľké nebezpečenstvo ešte len nastúpilo s príchodom nemeckých vojakov, ktorí sa usídlili v Gondžarovom byte. Už situácia bola natoľko krajne vypätá, že záchrancovia museli predsa len nájsť inú skrýšu. Bytča ako rodisko prezidenta Slovenského štátu, bola miestom, kde sa ľudia vo veľkej miere podieľali na udávaní židovských spoluobčanov. Azda dúfali, že sa tým odvdčiaujú svojmu rodákovi Jozefovi Tisovi. V tomto smere preto ešte viac vyniká odvaha Balalovcov a Gondžarovcov zachrániť svojich židovských priateľov. Najmladšia z 8 zachránených Rut obnovila vzťahy so svojimi záchrancami z Izraela až po páde komunizmu.

5.3 Cieľové krajiny emigrujúcich židov po vojne

poradie	krajina	počet
1	Izrael	91
2	USA	12
3	Kanada	7
4	Austrália	4
5	Veľká Británia	3
6	Latinská Amerika	3
7	Nemecko	1

Tab. 5.3. Emigrácie zachránených židov po vojne do jednotlivých krajín

Tabuľka 5.3. evidentne ukazuje, že najčastejšou voľbou emigrujúcich židov bol Izrael. Je to pochopiteľné, keď vezmeme

¹⁹⁴ Zväzok 3 247, SNM- Múzeum židovskej kultúry, s. 13-15, v rukopise.

do úvahy, že Izrael bola krajina ich predkov a taktiež najviac sa židovské organizácie podieľali na pomoci židom usídlieť sa práve v tejto krajine. Druhou najčastejšou alternatívou smeru emigrácie bola Severná Amerika- v 12 prípadoch si vybrali USA a v 7 prípadoch Kanadu. Austráliu si ako cieľovú krajinu vybrali v 4 prípadoch. Veľkú Britániu aj Latinskú Ameriku (po jednom raze cieľovými krajinami boli Brazília, Venezuela a Čile) si zvolili židia po vojne za miesto začiatku ich nového života v 3 prípadoch. Jedenkrát ich voľba padla na Nemecko. Mnohí zo židov však neemigrovali a zostali v svojej domovskej krajine, hoci v nej zažili počas vojny mnoho krívd a neprávosti. Až dvadsaťkrát som sa stretla s tým, že zostali na Slovensku a vrátili sa do svojich opustených domovov. Zrejme sa báli vycestovať, nechceli riskovať neistý život, mnohí nechceli opustiť svojich priateľov a známych. V jednom prípade sa dotyčný žid presťahoval do Čiech. V niekoľkých príbehoch Spravodlivých nebolo jasne napísané či zostali na Slovensku alebo odišli do iného štátu. Ich ďalšie osudy neboli spomenuté, a až v 94 prípadoch sa zväčša končili príbehy tým, že sa šťastne dožili oslobodenia.

5.4 Charakteristika vzájomných vzťahov medzi záchrancami a zachránenými po vojne

Poradie	daný vzťah	počet
1	zostali v kontakte	110
2	nezostali v kontakte	5
3	obnovili kontakt po roku 1960	3
4	obnovili kontakt po roku 1970	1
5	obnovili kontakt po roku 1980	2
6	obnovili kontakt po roku 1990	34
7	nevieme určiť	92

Tab. 5.4. Vzájomných vzťahov medzi záchrancami a zachránenými po vojne

Až v 110 príbehov o záchrane židovských spoluobčanov počas vojny som sa stretla s tým, že po vojne neprerušili kontakty a naďalej udržiavali aspoň písomný kontakt. Keď emigrovali bolo to problematickejšie, mnohé z kontaktov sa prerušili a obnovili si až po roku 1990 keď došlo k zmene režimu na Slovensku a padla železná opona. Mnohí zo zachránených sa rozhodli vyhľadať svojich záchrancov, osobne sa im chceli poďakovať a ak videli, že sa im nevodí práve najlepšie neváhali im podať pomocnú ruku a tak aspoň čiastočne preukázať svoju vďaku. Ak židia už bývali napr. v Izraeli, pozvali svojich dobrodincov z čias vojny na návštevu svojich nových domovov. V 5 príbehov nezostali spolu vôbec v kontakte, dôvody prečo to bolo tak, treba vidieť asi v tom, že stratili informácie o mieste ďalšieho pobytu (mnohokrát zmenili svoje bydlisko aj samotní záchrancovia), a nevedeli kam poslať list alebo kam sa vybrať za dotýčným. Z ostatných 92 príbehov sa nedalo určiť, či sa vytvorili nejaké vzťahy medzi zachránenými a záchrancami po vojne.

5.5 Počet vyznamenaných v rámci jednotlivých krajov Slovenska

poradie	kraj	počet
1	Bratislavský	89
2	Trnavský	60
3	Nitriansky	60
4	Trenčiansky	72
5	Žilinský	60
6	Banskobystrický	63
7	Prešovský	39

Tab. 5.5. Vyznamenaných v jednotlivých krajoch Slovenska

Až u 451 záchrancov z 505 sa dá presne určiť miesto ich pobytu na území Slovenska. U zvyšných 54 je to problematickejšie, buď miesto ich pobytu nie je uvedené vôbec, je uvedené len všeobecne napr. že bol lesníkom niekde v horách, alebo záchrancovia pomáhali slovenským židom mimo územia Slovenska. Najviac takýchto príbehov sa odohráva v Maďarsku, azda najznámejším záchrancom je právnik Ján Spišiak pôsobiaci v rokoch 1939-1944 vo funkcii slovenského konzula v Budapešti. Po obsadení Maďarska 19. marca 1944 Nemcami hrozili Židom deportácie. Medzi nimi bolo aj 8 000 Židov zo Slovenska, ktorí hľadali cestu ako sa vrátiť do krajiny, z ktorej pochádzali. Ján Spišiak bol už známy ochotou pomôcť, a preto sa mnohí z nich obrátili naňho. Ján Spišiak viacerým poskytol tzv. „ochranný preukaz“ a postaral sa, aby maďarské úrady tieto preukazy rešpektovali. Vystavoval pasy aj na základe falošných dokumentov na mená Slovákov - nežidov. Udelenie pasu v tých časoch znamenalo záchranu života. Človek, ktorý sa snažil prejsť cez hranice a chytili ho, bol okamžite zaradený do transportu. Dokonca aj v prípade, že bol už na slovenskej strane hranice. Podľa vtedajších príkazov tých, ktorých chytili na Slovensku, vrátili do Maďarska.¹⁹⁵ Neskôr sa v dokumente vypracovanom poprednými slovenskými predstaviteľmi v Košiciach hovorí o ňom: „Treba konštatovať, že dr. Ján Spišiak všetky očakávania vkladané do neho...na celej čiare splnil, ba prekročil. Na jar 1944 po obsadení Maďarska

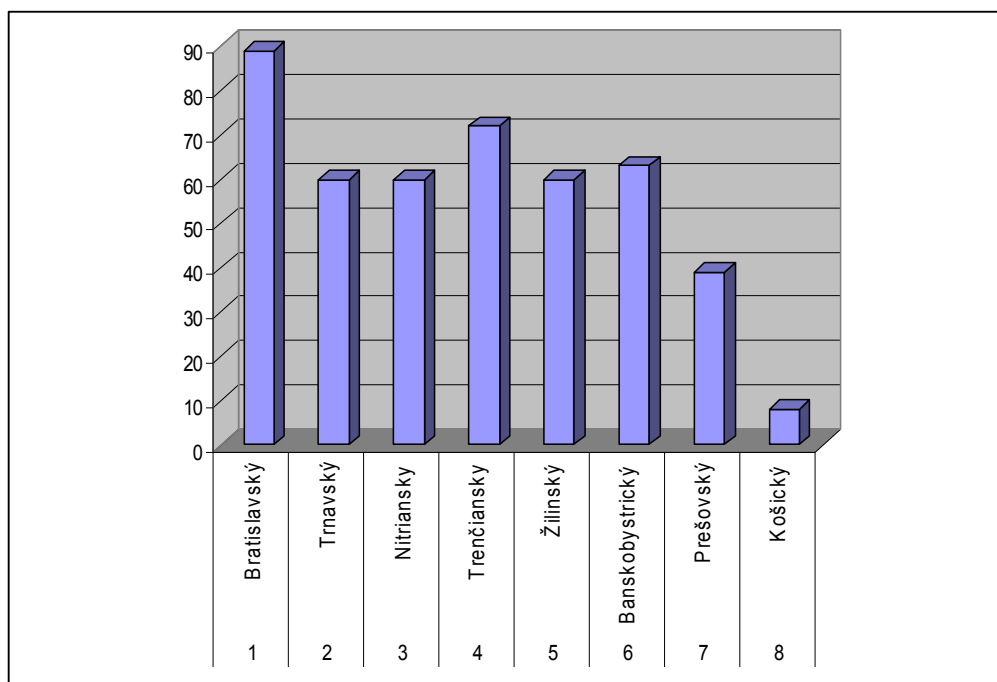
¹⁹⁵ Predstaviteľ III. ríše v Maďarsku Veessenmeyer sa dozvedel o Spišiakovej činnosti a žiadal od centrály v Berlíne „vplývať na slovenskú vládu, aby sa nestarala o Židov zo Slovenska, ktorí sa nachádzajú v Maďarsku a tým uľahčila maďarským vládnym orgánom deportácie“. Na základe tejto žiadosti sa nemecký konzul v Bratislave obrátil písomne na ministra vnútra Alexandra Macha. Spišiak však nerešpektoval zákaz slovenskej vlády pomáhať slovenským židov v Maďarsku. LIPSCHER, ref. 6, s. 181-182.

nemeckou armádou staral sa o záchranu celých stovák ľudí hľadaných Gestapom.“¹⁹⁶

Hoci ruskí vojaci Spišiaka zajali a odviekli so sebou, po dvoch rokoch sa podarilo Slovákom dosiahnuť jeho prepustenie. Národný súd ho uznal za nevinného, hoci počas vojny nerešpektoval nariadenia slovenskej vlády a osud mu umožnil ešte dlhoročnú verejnú činnosť.

Pri skúmaní jednotlivých príbehov sa mi podarilo zistiť, že 203 záchrancov zo 451 bývalo v mestách, a o niečo viac konkrétne 248 osôb pochádzalo z dedinského prostredia. Je ťažké povedať, či bolo ľahšie ukrývať židov v mestách alebo na dedinách. Obidve alternatívy ukrývania prenasledovaných židov, či už v mestách alebo na dedinách mali aj svoje výhody (okrem viacerých rizík), ktoré uľahčovali situáciu záchrancom. V mestách to bola väčšia anonymita, sused druhého suseda si až tak nevšímal, aj keď nemožno vylúčiť udania susedmi, ktorí mali podozrenie z ukrývania židov. Okrem toho, v mestách bolo jednoduchšie zohnať potraviny. Aby neboli nápadní, rozložili si nákupy medzi viaceré obchody, ale celkovo v meste si mali z čoho vyberať, pričom na dedine také možnosti nakúpiť základné suroviny nemali. Ak bol aj nejaký obchod, nákupom väčšieho množstva potravín už mohli byť predajcami podozrievaní z ukrývania ďalších osôb. V dedinskom prostredí môžeme za výhodu považovať najmä blízkosť okolitých lesoch, polí, kde si mohli utekajúci židia nájsť nejaké potraviny (lesné plody, alebo plody dopestované sedliakmi). Ak bola dedina prehľadávaná Nemcami, mohli židia utiecť do blízkych lesov a skôr tak uniknúť možnému odhaleniu v dome alebo na inom mieste nachádzajúcom sa na statku sedliaka.

¹⁹⁶ Zväzok 10 988, Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, s. 35-36, v rukopise.

Graf. 5.5. Vyznamenaných v jednotlivých krajoch Slovenska

Z grafu 5.5. je zrejmé, že najväčšia koncentrácia nežidov ocenených titulom Spravodlivý medzi národmi sa nachádza v Bratislavskom kraji. Na druhom mieste je Trenčiansky kraj a na treťom Banskobystrický kraj. Štvrtú priečku si spoločne delia Trnavský, Nitriansky a Žilinský kraj. Prešovský a najmä Košický kraj za ostatnými kraji pomerne zaostávajú. Keď to zoberieme komplexne, najviac ocenení získali nežidovskí občania pochádzajúci zo západného Slovenska a najmenej z východného Slovenska.

Bratislavský kraj

Bratislavský kraj má výrazný rozdiel v pomere miest a dedín, z ktorých pochádzali vyznamenaní nežidia. Až 72 z nich bývalo v mestách a iba 17 obývalo dediny Bratislavského kraja. V rámci jednotlivých okresoch vedie okres Bratislava so 74 osobami, v poradí 2. je okres Pezinok s 11 nežidmi, ďalej okres Malacky s 3 a napokon okres Senec s jedným oceneným nežidom.

Z hlavného mesta pochádzalo až 67 ocenených, za všetkých spomeniem rodinu Kucharových- otec Cyril, mama Rozália a ich dve deti Jozefa a Annu.

Kucharoví boli v Bratislave susedmi Schwartzových už dávno pred vojnou. Za tie roky susedské vzťahy prerástli do srdečného priateľstva. Ich priateľstvo pokračovalo aj potom ako sa Schwartzoví museli presťahovať do židovskej štvrte. Už krátko po začatí deportácií brat Edity Schwartzovej Emil Grünwald požiadal o pomoc Kucharovcov. Zostal u nich dovtedy, kým ľudia nezačali o mieste jeho pobytu rozprávať, potom sa aj on presťahoval do židovskej štvrti. V židovskej štvrti zostali Schwartzoví do jesene 1944, kedy si uvedomili, že situácia je natoľko vážna, že musia hľadať spôsob ako sa zachrániť. Edita Schwartzová teda zobrala svoju dcérku a presťahovali sa do Miloslavova k baptistickej rodine. Editin manžel Benjamín bol deportovaný do Osvienčimu, kde žiaľ zahynul. Edita sa rozhodla vrátiť do Bratislavy ku Kucharovcom. Rozália Kucharová im našla skrýšu v dedine Bodnovce blízko Trnavy v rodine jednoduchých roľníkov, ktorí bývali sami. Edita mala árijské papiere a hovorila, že utekajú z Bratislavy pred bombardovaním. Lenže to bolo iba dočasné riešenie, onedlho sa vrátili späť ku Kucharovým.

Anna vtedy 18- ročná študentka navštívila matku predstavenú kláštora uršulínok, aby sa jej zdôverila so svojím trápením: „Matka predstavená, vy nemáte potuchy, v akých problémoch ľudia žijú, koľko zúfalých je medzi nami a nik nemôže byť k nim ľahostajný...Nedávno k nám prišla židovská matka aj s jedenapoloročným dieťaťom, manžela jej odvliekli Nemci. Je u nás niekoľko týždňov, ale to dieťa v noci plače a susedia sa na nich stále vypytujú. Okrem nich je u nás i matkin brat s manželkou už tretí rok, i jedna mladá žena Klára z Poľska a ďalší. Žijeme v dvoch štvorizbových bytoch už dva a pol roka, a všetci sa boja, že tá malá všetkých prezradí...Vy to viete všetko pochopiť, matka predstavená, ja to tu pozorujem už od začiatku tých hrozných čias,

keď sa to všetko začalo.“¹⁹⁷ Anna požiadala matku predstavenú o pomoc pre Editu a jej dieťa. Nemýlila sa v matke predstavenej, správne odhadla, že je to osoba, ktorej utrpenie druhých nie je ľahostajné. Súhlasila s ukrytím matky s dcérou, ale nemohla im zabezpečiť základné potraviny, táto zodpovednosť ostala na Anne. Lenže vyskytol sa tu problém, ktorý súvisel s vierou. Edita ako židovka sa musela naučiť kresťanské modlitby a iné zvyky, aby nevzbudila v kláštore u ostatných sestier podozrenie. Aj na túto úlohu sa podujala Anna a presvedčila Editu, aby sa dala pokrstiť a naučila ju kresťanským zvykom, čo jej v konečnej miere zachránilo život.¹⁹⁸ Edita v kláštore strávila 5 mesiacov od decembra 1944 do apríla 1945. Po vojne emigrovala do Izraela, ale s Annou a jej rodinou zostali naďalej v intenzívnom kontakte. Ich priateľstvo zostalo silné i napriek veľkej diaľke. Keď Editka dostala povolenie v roku 1961 na dva dni navštíviť brata Fricu v Československu, stretla sa aj s Annou, ktorá práve prežívala najťažšie obdobie v živote, umrel jej manžel a sama ostala s tromi malými deťmi. Keď sa tie dve zvitli Editka jej povedala: „Musela som prísť a byť s tebou v tomto tvojom ťažkom období tak, ako si aj ty bola stále so mnou, keď som prežívala podobnú stratu.“¹⁹⁹

Židovská náboženská obec, ktorej predsedom sa stal Editin brat Frici, po páde železnej opony poslala prvé návrhy na udelenie vyznamenania do Jad Vašemu, samozrejme v návrhu nechýbalo meno Anny a jej rodičov i brata. Anna neskôr letela do Izraela, aby si osobne prevzala ocenenie a stretla sa s Editkou, Editkinou dcérou a vnukmi. Anna Kucharová- Bandžaková sa vyjadrila k udeleniu titulu: „Boli sme úradníci, roľníci, robotníci, študenti, kňazi rehoľnice, boli sme drobní ľudia. Naše činy boli samozrejme, lebo akékoľvek cúvnutie pred spínajúcimi sa rukami čakajúcimi na pomoc museli v nás vyvolať hanbu pred sebou samými. Po štyridsiatich rokoch nás za to Jad Vašem v Jeruzaleme

¹⁹⁷ KUCHAROVÁ- BANDŽAKOVÁ, ref. 10, s. 51.

¹⁹⁸ GUTMAN, ref. 9, s. 426.

¹⁹⁹ KUCHAROVÁ- BANDŽAKOVÁ, ref. 10, s. 71.

ako prvý nazval hrdinami.“²⁰⁰ Anna tvrdila, že silu pomáhať židom čerpala zo statočnosti svojich rodičov. Svoje spomienky z obdobia kedy ukrývala ohrozených židov pretransformovala aj do písomnej podoby. Chcela tým vzdať hold aj ostatným, ktorí sa taktiež zapojili do záchranej činnosti. Aj za nich prevzala o niekoľko desaťročí toto vyznamenanie v Jeruzalemskom Jad Vašeme a stala sa čestnou občiankou štátu Izrael. A pri príležitosti založenia slovenskej organizácie Spravodlivých medzi národmi v roku 1993, bola poctená miestom predsedníčky. Na tomto slávnostnom akte boli prítomní aj zástupcovia troch cirkví na Slovensku- kardinál Ch. Korec, evanjelický biskup P. Uhorskai a rabín B. Meyers. Najviac však v tom momente Annu prekvapila prítomnosť Editinej dcéry Adky, ktorá dokonca vystúpila s prejavom. O dva roky neskôr jej Adka s manželom Davidom venovali na pamiatku certifikát na podarovanie desiatich stromov v Jeruzaleme. Pri príležitosti udelenia titulu Spravodlivých na Bratislavskom hrade jej Múzeum židovskej kultúry udelilo medailu významného židovského rabína Chatama Sofera.²⁰¹

A v roku 1997 jej prezident Michal Kováč pri príležitosti výročia vzniku Slovenskej republiky udelil štátne vyznamenanie-Rad Pribinu I. triedy, pri ceremónii povedal na jej adresu tieto pekné slová: „V jej osobe vyznamenávam všetko to najhlbšie, najčistejšie, najmä hlas svedomia a mravnú povinnosť s akou mnohí naši rodáci zachraňovali životy príslušníkov židovskej komunity.“²⁰² A hoci po mnohých rokoch sa môže Anna tešiť z viacerých vyznamenaní, najviac si cení priateľstvo s ľuďmi patriacej do rodiny, ktorú sa jej podarilo zachrániť. „Možno raz vymrie jedna vetva, alebo aj druhá, ale história už nikdy nedovolí zabudnúť na hrôzy holokaustu, keď milióny ľudí vyhnaní zo svojich domovoch horeli v beštiálne skonštruovaných peciach. Preto tie stovky slovenských mien na veľkom kameni obelisku

²⁰⁰ PODLIPNÁ, E. Sekvencie. Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, 2006, s. 33.

²⁰¹ KUCHAROVÁ- BANDŽAKOVÁ, ref. 10, s. 72-73.

²⁰² KUCHAROVÁ- BANDŽAKOVÁ, ref. 10, s. 73.

v Jad Vašem a na tabuľkách v Lese spravodlivých každému pripomínajú, že niet dôstojnejšieho miesta na tomto svete, kde sa náš národ spomína.“²⁰³

Na záver možno dodať slová Anny: : Nieкто veľký raz povedal, že zbraň privolá iba zbraň. Výstrel z pušky teda nemôže privolať láskavé slovo, ani podanie ruky. Nieкто bojoval so zbraňou a vždy boli straty na životoch na jednej i druhej strane, kým nieкто iný bojoval s láskou a zachraňoval ľudské životy. Bol to boj ťažký, ale víťazný.“²⁰⁴

Trnavský kraj

Zo 60 vyznamenaných z Trnavského kraja 27 pochádzali z mestského prostredia a 31 z dedinského prostredia. Z okresu Trnava boli 19- zo samotnej Trnavy 11 osôb, z okresu Piešťany 15, z okresu Hlohovec 14, z okresu Senica 8 a najmenej z okresu Galanta – 4 osoby.

Nasledujúci príbeh je o manželskom páre žijúcom mimo mestského ruchu- na dedine. Manželia Pavol a Alžbeta Čuvalovci bývali na osamelom majeri v dedine Dvorníky ležiacej v okrese Hlohovec. Okrem poľnohospodárstva sa venovali najmä vinohradníctvu, čo bolo typickým živobytím v tejto oblasti. Mali tri deti, najstarší z nich bol vtedy dvanásťročný. Jedného večera na začiatku decembra 1944 nieкто zaklopal na dvere. Pred dverami zbadali dvoch mužov vo veku približne tridsiatich rokov, ktorí sa im predstavili ako židia. Tvrdili, že s ďalšími piatimi židmi sa ukrývajú v bunkri v lese, ktorí si svojpomocne vykopali. Ťažké životné podmienky, najmä tuhá zima, ale samozrejme aj nedostatok potravy ich prinútili opustiť podzemný bunker a hľadať si skrýšu na inom mieste. Manželov Čuvalovcov poprosili o povolenie postaviť si bunker na pozemku ich majeru. Pavol sa obrátil na manželku, ale bezmocnosť skrývajúcich sa židov ho

²⁰³ PODLIPNÁ, ref. 200, s. 34.

²⁰⁴ PODLIPNÁ, ref. 200, s. 34.

ohromila natoľko, že s kladnou odpoveďou dlho neotáľal. Na druhý deň k nim prišli všetci siedmi: Laco Weissberger, Frederick Weitzenblum-Baar obaja boli utečencami z Poľska, Bianka Hartmannová- budúca manželka Fredericka, jej desaťročný brat Ondrej, ako aj strýko Dezider Hartmann s manželkou Nelly a ich 16- ročnou dcérou Lilly.²⁰⁵ Pavol im už stihol pripraviť všetko pracovné náradie na vybudovanie bunkra. Cez noc urputne pracovali, podarilo sa im vykopať hlbokú jamu blízko stodoly a jej zovňajšok upotrebiť aspoň trochu na bývanie. Pred východom slnka sa do nej všetci ponáhľali netušiac, že tu budú musieť stráviť nasledujúce štyri mesiace. Alžbeta a Pavol ich povzbudzovali aj psychicky a počas sviatkov im poskytli aj jedlo zo sviatočného stola. Túžobné očakávanie oslobodenia prišlo 1. apríla 1945 kedy k jame pristúpila Alžbeta s mladým ruským vojakom, ktorý ukrývajúcim židom zakričal: „Nebojte sa, židia, ste slobodní!“²⁰⁶ Frederick Weitzenblum-Baar na chvíľu oslobodenia spomína takto: „Bola to chvíľa, na ktorú sme roky čakali. Dva dni sme oslavovali s Čuvalovcami naše oslobodenie, ktorí žiarili radosťou a šťastím, že sa im podarilo zachrániť nás.“²⁰⁷

Zachránení emigrovali do Spojených štátov a po páde železnej opony, ktorá uzavrela socialistický blok pred Západom, sa znemožnil kontakt medzi záchrancami a zachránenými. Až po páde komunistického režimu traja zo zachránených židov: Frederick, Bianka a Ondrej navštívili svojich dobrodincov. Nechýbali slzy dojatia a slová neopísateľnej vďaky za skutok, ktorý Jad Vašem ocenil až po 56 rokoch, 12. augusta 2001.

Nitriansky kraj

²⁰⁵ Zväzok 9 434, Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, s. 3-4, v rukopise.

²⁰⁶ Zväzok 9 434, ref. 205.

²⁰⁷ Zväzok 9 434, ref. 205.

Nitriansky kraj spolu s Bratislavským a Prešovským krajom sa vyznačujú väčším počtom záchrancov pochádzajúcich z mestského prostredia. Kým v mestách bývalo 36 osôb, na dedine len 24. Okres Nitra vykazuje 2. miesto v poradí okresov na Slovensku v počte ocenených po okrese Bratislava s 54 ocenenými, z toho okresné mesto Nitra 30 osobami. Zvyšných 6 ocenených pochádza z Levického a Zlatomoraveckého okresu, zhodne po traja z obidvoch. Zaujímavosťou je, že všetci 6 sú priamo z Levíc a zo Zlatých Moraviec.

Keďže okres Nitra vykazuje vysoký podiel ocenených, príbeh o záchrane a nezištnej pomoci som zámerne vybrala práve z neho.

Manželia Vincent a Anna Tökölyovci žili so svojou dcérou Alžbetkou v dedine Jarok pri Nitre. Žili skromne na malom hospodárstve. Jedného dňa k nim prišli dve malé židovské dievčatká poprosiť o trochu jedla. Boli to Alica a Rachel Resslerové, ktoré tam poslali vlastní rodičia, keď ich zlá životná situácia donútila hľadať pomoc u úplne cudzích ľudí. Rodina Resslerových- otec Moše, mama Cipora a tri dcéry Alica, Rachel a Miriam pred vojnou bývali v Michalovciach. Rok 1942 sa im podarilo prežiť aj vďaka vynaliezavosti rodičov. Otec Resslerových za peniaze presvedčil jedného lekára, aby Alicu nechali v nemocnici, že je chorá a potrebuje byť pod lekárskej dohľadom.²⁰⁸ Neskôr presvedčil samotnú Alicu, aby simulovala, že je chorá. Alica na situáciu, ktorá celej rodine zachránila život spomína takto: „Otec ma pripravil na príchod primára: keď ma bude vyšetrovať, musím povedať, že ma veľmi bolí pravá strana brucha- tam je totiž miesto slepého čreva. Nepáčila sa mi myšlienka, že musím hrať chorú. Bála som sa, že v prítomnosti skúseného lekára nedokážem klamať, veď vôbec nijaké bolesti som

²⁰⁸ Treba si uvedomiť, že presvedčiť takýchto ľudí i keď za poplatok nebolo ľahké, pretože tí nežidia, ktorí pomáhali Židom ukryť sa pred rasovou ako aj politickou perzekúciou či už v zariadeniach súkromných lekárov, rôznych liečebných ústavoch, sanatóriách a zariadeniach podobného typu a boli pri tom odhalení, končili spolu so židovskými občanmi v koncentračnom tábore v Ilave. KORČEK, J. K otázke rasovej perzekúcie v období 1943-1944. In TÓTH, D. (ed.) Tragédia slovenských židov. Materiály z medzinárodného sympózia Banská Bystrica 25. – 27. marca 1992. Banská Bystrica: Datei, 1992, s. 187-194.

necítla. Otec ma však prehovárал a vyhlásil, že toto je jediná možnosť, ako sa zachrániť pred deportáciou, ktorá bola teraz tak veľmi blízko.“²⁰⁹ Nakoniec Alica zahrala svoju rolu na výbornú, lekári na nej vykonali operáciu slepého čreva, hoci žiadnu nepotrebovala. Rodina tak bola v bezpečí do jari 1944, pokým sa neuskutočnila nútená evakuácia židov z východného na západné Slovensko. Resslerovci sa tak dostali do Nitry. Spočiatku bývali v prenajatom byte, ale po príchode Nemcov na Slovensko v septembri 1944 boli nútení aj tento byt opustiť. Nevedeli kam ísť, tak sa potulovali po blízkych lesoch a poliach. Po 4 týždňov sa im v blízkosti dediny Jarok podarilo objaviť v poli jamu prikrytú konármi, v ktorej sa rozhodli ukryť. V niektorých miestach jamy mohli dokonca stáť, nemuseli sa teda celý čas krčiť. Hoci tam bolo celkom teplo, trápil ich hlad. Trochu chleba čo mali pri sebe minuli rýchlo, museli niečo podniknúť, aby nepomreli od hladu. Vyslali teda Alicu a Rachel do dediny, aby priniesli nejaké potraviny. Hoci viacerí ľudia v dedine boli ochotní poskytnúť im kúsok jedla, najaktívnejší boli manželia Tökölyovci, ktorí im nosili jedlo priamo do skrýše. Do pomoci bol zapojený aj Vincentov brat Pavol a vo veľkej miere aj miestny farár Štefan Gallo, ktorý bol neskôr takisto poctený titulom Spravodlivý medzi národmi. Pán farár každú nedeľu posielal Resslerovcom košík s jedlom a vo svojich kázňach nabádal ľudí, aby poskytli pomoc ľuďom v núdzi. Každý pritom vedel, že tým mal na mysli židov. A hoci boli viacerí z dediny zapojení do pomoci židom, Jad Vašem ich neoceníl, pretože neudeľuje kolektívne vyznamenania.²¹⁰

K Reslerovcom jedného dňa do úkrytu pribudli traja mladíci, dvaja z nich boli bratia Kleinovci, ktorých doviedol na toto miesto Pavol. Resslerovci tak mali príjemnú spoločnosť a nažívali si pokojne, až kým jedného dňa nedobehol Vincent s varovaním, že dedinu prehľadávajú Nemci. Poradil im, aby sa načas vzdialili

²⁰⁹ BARAK- RESSLEROVÁ, ref. 10, s. 40-41.

²¹⁰ FATRANOVÁ, ref. 9.

z úkrytu.²¹¹ Žiaľ neutekli ďaleko, v susednej dedine ich chytili a odviekli do väznice v Nitre. Na štedrý večer sa im podarilo z väzenia ujsť a vrátili sa do jamy a opäť sa skontaktovali s Tökölyovcami. Keď za nimi Vincent s Emou prišli, nemohli zastaviť slzy dojatia a šťastia. „Chceli počuť znova a znova zázračnú príhodu odtiaľ, ako nás zadržali v susednej dedine, až po útek z väzenia. Svoj údiv dávali hlasno najavo, vždy začudovane vykriekli...Nazvali nás hrdinami. Keď sa vrátili v dedine sa rozchýrilo, čo sme urobili, a každý hovoril o obrovskom zázraku, čo sa udial so židovskou rodinou, ktorá sa nevzdala, ale sa opovážila uniknúť spolu s deťmi z najprísnejšie stráženej župnej väznice. Zdalo sa, že pod vplyvom toho boli ešte ochotnejší pomáhať nám pri prežití. Náš čin považovali za hrdinský, okrem toho i za zázrak i nebeské znamenie.“²¹² Napokon Resslerovcov našli vojaci Červenej armády a oslobodili ich. Resslerovci ostali v kontakte so záchrancami až do roku 1949 i po emigrácii do Izraela. Prečo sa rozhodli emigrovať Alica vo svojich spomienkach okomentovala slovami: „Čím ďalej tým väčšími sme sa utvrdzovali v tom, že nemôžeme ostať v krajine, kde väčšina obyvateľstva nielenže nič nespravila v záujme záchrany židov žijúcich v nej už po stáročia, ale časť z nich ešte aj pomáhala nacistickým prenasledovateľom a dobrovoľne spolupracovala s okupantmi...So strašným hnevom a zúrivosťou sme sa dívali na cesty trápenia a bolesti spôsobené nášmu národu, no zároveň boli sme aj spokojní, lebo vďaka šikovnosti, odvahe a našim pomocníkmi...So strašným hnevom a zúrivosťou sme sa dívali na cesty trápenia a bolesti spôsobené nášmu národu, no zároveň boli sme aj spokojní, lebo vďaka šikovnosti, odvahe a našim pomocníkmi sa nám podarilo ostať nažive.“²¹³

Po vysťahovaní do Izraela žili manželia Ressleroví asi rok v prisťahovaleckom tábore. Ich tri dcéry boli v tom čase v Alijat Hanoár (mládežnícky prisťahovalecký ústav). V roku 1961 sa k ním však okľukou dostala správa, že Anna zomrela na tuberkulózu. Mala iba 30 rokov. Resslerovci za ňou smútili ako za

²¹¹ Zväzok 5 723, SNM- Múzeum židovskej kultúry, s. 240-242.

²¹² BARAK- RESSLEROVÁ, ref. 10, s. 105.

²¹³ BARAK- RESSLEROVÁ, ref. 10, s. 113-114.

členom svojej rodiny. Žiaľ Vincent smrť svojej manželky neoželel, začal veľa piť a zomrel na otravu alkoholom. Medzitým dievčatá vyrástli, založili si vlastné rodiny, a keď im bolo po roku 1989 umožnené navštíviť Slovensko, ihneď tak urobili. Prišli však už iba sestry s manželmi, ich rodičia už neboli nažive. Srdečne vyobjímali dcéru Tökölyovov a poprechádzali sa po dedine. Niekoľkí ľudia ich na ulici spoznali a hrdo sa k nim hlásili.²¹⁴ Po návrate do Izraela sa okamžite obrátili na vedenie Jad Vašem. Na ich žiadosť dostali priaznivú odpoveď. Keďže si toto ocenenie nemohli Tökölyovci prevziať osobne 2. júna 1993 kedy im bolo oficiálne priznané, veľvyslanectvo štátu Izrael pozvalo do Bratislavy ich dcéru a slávnostne jej odovzdali diplom, ktorým uznali zásluhy jej rodičov. Dcéra Tökölyovcov na oplátku v roku 1991 na osobné pozvanie troch sestier navštívila Izrael a odvtedy zostala s nimi v neustálom kontakte.

Trenčiansky kraj

Z Trenčianskeho kraja pochádza až 72 ocenených, iba 12 však z mestského prostredia a až 60 z dedinského prostredia. Najväčší podiel ocenených 31 vykazuje okres Myjava, nasledujú Okres Nové Mesto nad Váhom so 17, okres Trenčín s 11, Bánovce na Bebravou spoločne s Prievidzou- obaja po 4 ocenených, ďalej Partizánske s 3 a na poslednom mieste je okres Ilava s 2 ocenenými. Keďže až 60 osôb pochádza z dedinského prostredia aj príbeh je odtiaľ. Rodina Mozolákových- manželia Ján a Eva s dcérou Annou bývali na kopaniciach neďaleko dediny Krajné južne od Nového Mesta nad Váhom. Boli to jednoduchí sedliaci, ktorí však nežili úplne sami, v blízkosti sa nachádzali ďalšie roztrúsené domčeky späté s hospodárstvom. V lete 1944 pracovali Mozolákovci na rozširovaní svojho domu, lebo sa blížila svadba ich jedinej dcéry Anny. Jedného dňa ich pri práci vyrušili dvaja

²¹⁴ Zväzok 5 723, ref. 211.

bratia Steineroví. V roku 1942 museli Steinerovi zo Zlatých Moraviec ujsť pred deportáciami do Maďarska. V roku 1944, keď sa aj tam začali transporty do táborov smrti, vrátili sa na Slovensko. Jeden z nich Filip poznal rodinu Mozolákových už z minulosti. Steineroví prišli s prosbou o pomoc. Cítili, že s ústupom Nemcov hrozí židom ďalšie nebezpečenstvo. Žiadali ich o pomoc pri vybudovaní bunkra pre dve rodiny Steinových-dokopy 9 ľudí a o vyhĺbenie ďalšieho bunkra v maštali ich hospodárstva pre 5- člennú rodinu Vogelových. Hlava rodina Mozolákových- Ján bez najmenšieho zaváhania súhlasil. V septembri 1944 keď sa opäť obnovil pohon na židov, rodiny Steinerovcov a Vogelovcov sa ukryli v pripravených skrýšach. O stravu sa im samozrejme starali Mozolákovci, ale financie im poskytovali samotní židia. Keď však jednej z ukrývajúcich rodín došli peniaze, Mozolákovci im pomáhali zo svojich prostriedkov a upokojili ich slovami: „Pokiaľ my máme čo jesť, budete mať i vy.“²¹⁵

Všetkých štrnásť osôb po 7 mesiacov v skrýši sa dožilo vytúženej slobody. Po vojne emigrovali do Izraela a vzťahy sa prerušili. Až po páde komunistického režimu mohli navštíviť svojich záchrancov. Túžobne očakávali deň kedy sa konečne stretnú. Keď však zistili, že manželia Mozolákovci už nežijú, chceli sa im pokloniť a poďakovať aspoň pri hrobe. Nemilo ich prekvapilo, že na hrobe chýba náhrobný kameň. Ani chvíľu neváhali a rozhodli sa im ho z vďaky zakúpiť. Pod ich mená dali vyryť nasledovný text: „Tu odpočívajú dobrí ľudia, ktorí počas vojny pomáhali nachádzajúcim sa v nebezpečenstve a zachránili ich. Ďakujeme Vám a Vašej dcére Anne. Štrnásti zachránení.“²¹⁶ Jossi Steiner hoci prvýkrát navštívil Slovensko až po 40 rokoch, rozhodol sa tu zostať. Od roku 2001 je košickým rabínom.

Žilinský kraj

²¹⁵ Zväzok 9 773, Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, s. 32, v rukopise.

²¹⁶ Zväzok 9 773, ref. 215, s. 33.

V Žilinskom kraji 19 ocenení žili v mestách a 41 na dedinách. Najviac z nich 23 v okrese Liptovský Mikuláš, potom 12 v okrese Žilina- zo samotnej Žiliny pochádzali 6 ocenení, 11 v okrese Martin, 7 v okrese Bytča, 5 v okrese Považská Bystrica, 1 v okrese Dolný Kubín a 1 v okrese Námestovo. Príbeh je z posledne menovaného okresu.

Anna Pospíchalová rodená Bolibruchová sa narodila v roku 1927 v Zubrohlave na Orave. Keďže vyrastala v katolíckej rodine, sama bola zbožnou kresťankou. Po skončení povinnej školskej dochádzky začala roku 1941 pracovať ako pomocníčka v neďalekom Námestove v rodine ovdoveného advokáta Tivadara Grossmanna. Tivadar mal už dvoch dospelých synov Haryho a Tonyho, ktorí trávili väčšinu víkendov v otcovom dome. Roku 1942 sa pán Grossmann znova oženil. Jeho nová manželka Lily Tandlichová sa nasťahovala k nemu spolu so svojou neterou Katarínou Winterovou. Katarína bola dcérou známeho bratislavského lekára Dr. Zigmunda Wintera, ktorý sa roku 1938 odsťahoval do Anglicka, v Bratislave však zanechal manželku Alicu s dvoma dcérami. Katarína si spomína na to, že vyše mesiaca roku 1942 mali na dverách domu červenou farbou napísané varovanie: Pozor šarlach! 26. februára 1942, okresný hygienik.²¹⁷ Vtedy nechápala, prečo ju teta Lily natiera niečím hnusným a zapáchajúcim. Jednoducho jej povedali, že to ich môže zachrániť dokonca aj pred Hlinkovou gardou, tak sa prispôsobila. Počas dislokácie Bratislavy bola Alica s jej dcérami a sestrouvdovou Lily Tandlichovou dislokovaná do ich rodného Tvrdošína na Orave. Alica však získala pracovné miesto v Piešťanských kúpeľoch a presťahovala sa tam so svojou staršou dcérou Erikou. Katarína s tetou Lily ostali v Námestove, kde sa Lily spoznala s advokátom Grossmannom. V dome Grossmannových bola práve pomocníčka Anna tou, ktorá najviac ovplyvnila malú Katarínu.

²¹⁷ WINTEROVÁ, ref. 10, s. 12.

Počas dlhých zimných večerach rozprávala 8-ročnej Kataríne rôzne príbehy o svätcoch, či iných zázrakoch, ktoré sa udiali. Nič tak neupokojilo dušu útleho dieťaťa v čase prenasledovania židov tak, ako práve tieto legendy.²¹⁸

V septembri keď hrozili deportácie zvyšku slovenského židovstva, Lily umiestnila Katarínu za poplatok v dome jedného sedliaka, ktorý bol už vdovcom a sám vychovával desať detí. Lily mu však musela klamať. Povedala mu, že Katarína je kresťanka od narodenia, vyrastala však u židovských manželov, ktorí si ju adoptovali. Lily s manželom sa taktiež rozhodla ukryť na bezpečnejšie miesto. Anna zostala v ich dome, kde pripravovala jedlo ako pre Lily s manželom tak i pre Grossmannových synov, ktorí sa občas v noci prikradli do domu, aby si zaobstarali to najnutnejšie k prežitiu. Jedného dňa zavčas rána keď sa ešte Tony s Harym zdržiavali v dome, objavil sa jeden gardista s Nemcom, aby zaistili majiteľov domu. Anna na ich otázku, či sú obyvatelia doma začala nahlas kričať: „Ak je niekto doma, nech sa objaví!“²¹⁹ Bol to dohovorený signál medzi ňou a chlapcami v prípade hroziaceho nebezpečenstva. Tí keď to počuli, vyskočili z okna a dali sa rýchlo na útek do hôr. Škoda, že Lily a jej manžel nemali toľko šťastia. Oboch chytili a deportovali do koncentračného tábora. Za týchto okolností nemalo význam, aby Anna naďalej zostala v ich dome, tak odišla späť k rodičom do Zubrohlavy. A čo sa stalo s malou Katarínou? Keď sa sedliak dozvedel, že Katarína nie je kresťanka ako mu bolo tvrdené, ale židovka, rozhodol sa jej zbaviť. Vtedy iba 10-ročné dievčatko vybavil kúskom chleba a vyhnal ju z domu. Katarína blúdila sama a nevedela čo robiť. Našťastie si spomenula na svoju priateľku Annu, ktorú sa rozhodla nájsť a požiadať o pomoc. Sama neskôr tvrdila, že ani netuší ako sa jej podarilo vypátrať rodičovský dom Anny a nájsť ju tam. Anna sa jej ochotne ujala, presvedčila aj svojich rodičov, aby poskytnú prístrešie nevinnému dieťaťu, hoci si bola vedomá akému

²¹⁸ Zväzok 11 413, Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, s. 29, v rukopise.

²¹⁹ Zväzok 11 413, ref. 218.

nebezpečenstvu ich vystavuje. Katarína teda prežila vojnu a vrátila sa do Námestova. Našla tam však len pani učiteľku Šípkovú, u ktorej čakala na návrat tety Lily. Čakala ešte asi rok, kým sa nedozvedela, že teta Lily zomrela v Osvienčime na týfus.²²⁰ Neskôr sa presťahovala do USA. V Kalifornii si splnila sen a stala sa učiteľkou hudby. Nikdy však na svoje detstvo plné strachu o svojich blízkych nezabudla, a nezabudla ani na Annu, ktorá jej zachránila život. Keď navštívila Slovensko, aby tu slávnostne prezentovala svoju knihu spomienok, stretla sa po dlhých rokoch s Annou, bolo to nádherné dojemné stretnutie. Jad Vašem ocenil Annu za jej hrdinstvo pomerne neskoro 23. septembra 2008.

Banskobystrický kraj

Banskobystrický kraj má podobne ako Trenčiansky kraj výrazný rozdiel v počte záchrancov pochádzajúcich z dedinského a mestského prostredia v prospech vidieka. Pokým 11 pochádzajú z miest, až 52 ich je z dedín. Okres Banská Bystrica ma 22 ocenených- 5 sú priamo z Banskej Bystrice, okres Zvolen 9, okres Brezno a Rimavská Sobota po 8, okres Poltár 5, okres Lučenec 3, okresy Revúca, Detva, Krupina, Žiar nad Hronom po 2 ocenených.

Keďže som v tejto diplomovej práci rozoberala arizácie z Brezna nad Hronom, vybrala som záchrankyňu z tohto mesta.

Jednou zo spravodlivých je aj Irena Sobotová, ktorá zachránila židovského chlapca Ernesta Jicchaka Schlesingera narodeného v roku 1931 v Topoľčanoch. Z rodinného v domu v Topoľčanoch sa v roku 1942 dostal s rodičmi do pracovného tábora vo Vyhniach. Jeho dvaja bratia boli zo Slovenska v rôznom čase deportovaní a zahynuli. Jeho otec zahynul pri pokuse dostať sa na povstalecké územie. Jeho žena Sára so synom Jicchakom, ktorí ho sprevádzali tak zostali sami. Vdova so synom sa ponevierali po horách a keď syn ochorel následkom podvýživy, bola nútená ho

²²⁰ WINTEROVÁ, ref. 10, s. 161.

dať do nemocnice v Brezne nad Hronom, v tom čase už okupovanom Nemcami. Tu vraj jej sestrička Irena sľúbila, že keď sa chlapec uzdraví postará sa o neho.²²¹ Po dobytí Brezna nad Hronom robili SS- maní prehliadky a po židoch pátrali v miestnej nemocnici. Pani Sobotová, ktorá bola vtedy mladou 25- ročnou zdravotnou sestrou, vedela o jeho pôvode, ale zľutovala sa nad ním a držala v tajnosti jeho pôvod. Upozornila ho, aby nikde neprezradil svoj pôvod, tiež falšovala jeho pôvod v dokladoch a udávala ho v lekárskych dokladoch ako kresťana. A keď začal byť jeho pôvod podozrivý, schovala ho do pivnice nemocnice s ďalšími ľuďmi. Samotný Jicchak si na to spomína nasledovne: „Boli sme šiesti schovaní (chránení) v pivnici, dvaja z toho židia. Behom niekoľkých mesiacov sme nevideli denné svetlo a boli sme nútení žiť ako zvieratá. Zdravotná sestra sa nám stačila z času na čas postarať o trochu obživy. Náš organizmus bol celkom oslabený následkom nedostatku stravy. Cez dvere sme počúvali občas nacistické kroky a obrnené vozidlá. Každý pohyb a hluk nám zapríčiňoval veľké napätie. Modlili sme sa každý k svojmu Bohu, aj keď ani jeden z nás nebol veriaci. Skoro pol roka sme boli v pivnici, odkiaľ sme len občas vyšli a vykukli von nadýchať sa vzduchu a prevetrať kosti.“²²²

Brezno bolo oslobodené na konci januára 1945, vtedy mohli konečne vyjsť z bunkra. Ako prvé išiel Jicchak hľadať svoju matku. Veľkým sklamaním pre neho bolo zistenie, že je mŕtva. Bola zabitá v Kremničke, kde od 5. novembra 1944 do 5. marca 1945 fašisti spolu s príslušníkmi pohotovostných oddielov Hlinkovej gardy zavraždili 747 osôb.²²³ Svedkovia, ktorí vedeli

²²¹ GUTMAN, ref. 9, s. 494-495.

²²² Horehronské múzeum v Brezne, spomienky Jicchaka Schlesingera, ev. č. 18.

²²³ Obete prinútili ľahnúť si na zem dolu tvárou, aby ich tak mohli bez akéhokoľvek čo i len náznaku odporu obrať o cennosti. Brali im aj dokumenty, aby ich nikto nemohol neskôr identifikovať. Donútili ich kľaknúť si na okraj protitankovej priekopy a vzápätí ich zavraždili strelou do týla. Mnohé z obetí to psychicky nezvládli a v zúfalstve samy skákali do priekopy, kde sa kryli pod mŕtvolami. Aj do nich však príslušníci jednotiek Einsatzkomanda 14 ako aj pohotovostných oddielov Hlinkovej gardy strieľali z guľometov a samopalov. STANISLAV, J. – MIČEV, S. Protizidovské represálie na Slovensku od septembra 1944 do apríla 1945. In TÓTH, D. (ed.) Tragédia slovenských židov. Materiály z medzinárodného sympózia Banská Bystrica 25. – 27. marca 1992. Banská Bystrica: Datei, 1992, s. 195-234.

o mieste smrti jeho matky, mu povedali, že bola zavraždená nacistami a s ostatnými židmi hodená do jamy. Zanechalo to v ňom hlbokú ranu. Irena zistila, že chlapcovi starí rodičia žijú a dopomohla mu, aby sa dostal k nim. Zostali v písomnom kontakte, dokým jej Jicchak neoznámil, že odchádza do Izraela.

V roku 1947 sa teda vysťahoval do Izraela prostredníctvom mládežníckej organizácie a bol odoslaný do kibucu En Hamifrats severne od Hajfy osídľovanej mládežníckym hnutím Hashomer Hacair. Po dvoch rokoch narukoval do jednotky Palmach, v 50. rokoch prešiel do Afuly a slúžil u polície asi 10 rokov. Potom prešiel do požiarnických služieb v údolí Jezreel, kde pracoval takmer 30 rokov a postupne sa vypracoval na veliteľa. Kontakty sa medzi nimi prerušili, hoci sa ho pani Sobotová pokúšala vypátrať prostredníctvom Červeného kríža.²²⁴ Keď sa otvorili hranice po padnutí komunistického režimu rozhodol sa odcestovať a hľadať pani Sobotovú. Roku 1991 pricestoval na Slovensko po prvýkrát po tak dlhej dobe. Nemal však jej adresu ani nijakú inú stopu, len starú fotografiu, čo si zachoval z mladosti. „Motal som sa na miestach, kde bývali moji rodičia, navštívil som nemocnicu v Brezne, kde som pobýval, ukázal som jej starú fotku, ale nik sa na tú zdravotnú sestru nepamätal. Jedna žena mi rozprávala, že býva v Prahe, ale ani tam som ju nenašiel. Nakoniec som bol nútený vrátiť sa domov smutný a sklamaný“ spomína Schlesinger. Lenže stále mu neschádzala zmysle, „žila vo mne, bola v mojej minulosti, ako matka k synovi a preto som mal takú silnú vôľu znovu ísť za jej stopami.“²²⁵ Nakoniec sa mu ju predsa len podarilo vypátrať pomocou známych z Československa a ponáhlal sa za ňou. „Spočiatku sa nepamätala vôbec na mňa, ale keď som jej začal rozprávať, ako ma zachránila nakoniec sa rozpamätala a začala plakať. Veľmi bola zvedavá, ako som sa zariadil po vojne. Určili sme si, že sa stretneme v priebehu niekoľkých mesiacov a odvtedy som sa s ňou často spojil. Povedala mi, že má

²²⁴ Zväzok 5 494, Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, s. 223-225, v rukopise.

²²⁵ Horehronské múzeum v Brezne, ref. 222.

73 rokov a veľa vnúčat.“²²⁶ V určenom termíne cestoval znova do Československa, už ho však sprevádzala aj jeho manželka. Pri vchode do hotela v Prahe ich už čakal jej syn s nápisom „Schlesinger“, ktorý ich po zoznámení zaviedol k matke. Stretnutie bolo veľmi vzrušujúce a sprevádzané objatím a výbuchom plaču. „Boli to jedny z najšťastnejších chvíľ v mojom živote. Bola mi v minulosti ako matka- počas celej doby, čo ma schovala v nemocnici a v pivnici a ďalších piatich. Neprestal som na ňu myslieť celý svoj život a zdôrazňujem, že nebyť jej, bolo by bývalo vyhasnuté aj moje meno, ako ostatných milión židov, čo zahynuli“ rozpráva Schlesinger.²²⁷

Keď sa vrátil do Izraela, obrátil sa na riaditeľstvo Jad Vašemu a vyrozprával im o činnosti pani Sobotovej. V Jad Vašeme sa ihneď rozhodli a vystavili jej vyznamenanie ako záchrankyni. Medzi Spravodlivých ju slávnostne uviedli 9. februára 1993. Hoci dostala medailu i od slovenských predstaviteľov za riziko, ktorému sa vystavila, ocenenie Spravodlivý medzi národmi ju potešilo, lebo už vedela že neriskovala svoj život zbytočne. Potom ešte tretíkrát cestoval za pani Sobotovou ale už s viacerými členmi rodiny, medziiným aj s dcérou a vnukmi. Na jej počesť potom urobili veľkú oslavu a odovzdali jej dary a rôzne pamiatkové predmety z Izraela. A vo svojej kancelárii v Afule si vyvesil jej obraz spolu s obrazmi svojich najbližších, lebo „pre mňa je ako matka, vďaka nej žijem“, dodal.²²⁸

Prešovský kraj

Z Prešovského kraja pochádza 39 Spravodlivých. 25 žili v mestách a 14 na vidieku. Z Prešovského okresu je známych po mene 12 osôb- všetkých 12 žilo v Prešove, z okresu Kežmarok 10,

²²⁶ Horehronské múzeum v Brezne, ref. 222.

²²⁷ Horehronské múzeum v Brezne, ref. 222.

²²⁸ Horehronské múzeum v Brezne, ref. 222.

z okresu Levoča 5, z okresov Stropkov, Humenné a Stará Ľubovňa po 3, z okresu Poprad 2 a iba 1z okresu Sabinov.

Veľmi známym záchrancom bol gréckokatolícky kňaz Pavol Gojdič, ktorý svojím postojom pomohol mnohým v núdzi, preto som pre ilustráciu vybrala práve jeho príbeh.

Pavol Gojdič sa narodil v Ruských Pekľanoch neďaleko Prešova. Jeho otec bol gréckokatolíckym kňazom. Povolanie jeho otca ho ovplyvnilo do takej miery, že sám sa rozhodol pre štúdium teológie v Prešove. Po vysviacke krátku dobu pôsobil ako kaplán vo farnosti svojho otca. Roku 1926 zastával funkciu apoštolského administrátora Prešovskej eparchie až kým ho o rok neskôr v Ríme nevysvätili za biskupa. V úrade biskupa zriaďoval nové farnosti, v Prešove nechal postaviť sirotinec a gréckokatolícke gymnázium, zaslúžil sa o povznesenie duchovného života kňazov, staral sa o vydávanie duchovnej literatúry a mnoho ďalších aktivít. Biskup Gojdič si rýchlo uvedomil nebezpečenstvo nového režimu. Už tri mesiace po vyhlásení autonómie 25. januára 1939, napísal pastiersky list, v ktorom poukázal na hrozbu nacistickej ideológie, ktorá pohŕda človekom kvôli jeho príslušnosti k inému národu alebo rase. V liste nabádal kňazov, aby sa nestotožnili s touto ideológiou: „Politické a šovinistické prechmaty kňazov narobili už veľa škôd sv. cirkvi a dušiam, preto čo najserióznejšie pripomínam všetkým, aby v tomto bode zrevidovali svoje doterajšie konanie...“ Pripomínal duchovným podstatnú zásadu ich viery, podľa ktorej každý ľudský tvor je rovnoprávny pred stvoriteľom. Vystríhal taktiež pred vyznávaním nacionalizmu, šovinizmu a rasizmu, ktoré už narobili veľa zla a nešťastia vo svete. Pastiersky list ukončil slovami: „Milovať svoje, neznamená nenávidieť cudzie.“²²⁹ Tento jeho skutok však iba zvýšil napätie medzi farármi.

So vznikom Slovenského štátu 14. marca 1939 vzrastal nátlak na Gojdičovo odstúpenie. V auguste ho tajne vyšetrovali, lebo

²²⁹ Gojdič Pavol, Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, s. 14, v rukopise.

odmietol vysvätiť bohoslovcov slovenskej národnosti. Koncom roka dokonca vzniklo memorandum gréckokatolíckych duchovných slovenskej národnosti, ktoré žiadalo jeho odvolanie. V búrlivej atmosfére sa Gojdič rozhodol abdikovať. Predseda vlády Vojtech Tuka jeho žiadosť prijal s uspokojením a v liste, ktorý mu adresoval, mu nepriamo naznačil, aby radšej opustil územie Slovenska. Odpoveď Vatikánu však všetkých prekvapila, lebo hoci v júli 1940 bol Gojdič odvolaný z postu apoštolského administrátora, zároveň bol vymenovaný za sídelného biskupa Prešovskej eparchie. Počas vojny Gojdič nezostal len pri verejných protestoch, ale v rámci svojich možností sa aj osobne angažoval pri záchrane Židov.

Veľmi ho zranili krutosti, ktorých sa dopustili členovia HG pri deportácií prešovských židov (16. mája 1942), no zároveň ho to povzbudilo otvorenejšie sa postaviť na stranu utláčaných. Zapojil sa do protestu, ktorý on sám príznačne nazval „krivdou protiviacou sa kresťanskému duchu“.²³⁰ Tento jeho protest zo 16. mája 1942 proti páchaniu zla na nevinných ľuďoch bol adresovaný prostredníctvom apoštolského vyslanca Burzia Svätej stolici. Burzio zaslal tento list Vatikánu až 7. marca 1943. Podľa kňaza a cirkevného historika Petra Borzu Gojdič vraj prosil Vatikán o nátlak na prezidenta, že ak nie je v jeho moci zabrániť týmto krivdám, má sa vzdať úradu svojho úradu, alebo vrátiť sa do svetského stavu.

Čo sa týka jeho pomoci prenasledovaným Peter Borza sa vo svojich výskumoch dopátral k zisteniu, že: „Vo svedectvách zachránených môžeme čítať, že to bol človek odvážny, neohrozený, ktorý rešpektoval dôstojnosť každého človeka.“²³¹ Zo svedectiev vyplýva, že Gojdič zachránil prinajmenšom 27 Židov a dal aj pokyn kňazom, aby podľa svojich možností pomáhali prenasledovaným keďže jeho významná funkcia mu neumožňovala

²³⁰ FATRANOVÁ, ref. 80, s. 232.

²³¹ GÁLIS. T. Biskup Gojdič. In týždeň, 26. 1. 2008. Dostupné na: <http://www.tyzden.sk/casopis/2008/5/biskup-gojdic.html>, (9.3. 2010).

podpisovať krstné listy, ale viacerí zo zachránených, ktorí disponovali krstným listom gréckokatolíckej pravoslávnej cirkvi nástojili na tom, že biskup Gojdič osobne zabezpečil ako ich osobnú záchranu tak i záchranu ich rodín. Medzi nimi napríklad boli: Juliana Filová (rodená Ungarová), Michal Lukáč (rodený Spitzer), Andrej Filo (rodený Fuchs), Erika Kleinová (rodená Fleischerová), Judita Knellerová (rodená Gruenová- táto bola jednou z tých, ktorá bola Gojdičovou intervenciou umiestnená v internáte kláštora gréckokatolíckej cirkvi, kde sa mohla naďalej vzdelávať).²³²

Hoci počas vojny pomáhal perzekvovaným, on sám sa po roku 1948 dostal do konfliktu so štátnou mocou. Mnohí, ktorým biskup Gojdič zachránil život sa po vojne zdržiavali v Prešove. Niektorí z nich predvídali prenasledovanie cirkvi komunistickým režimom, preto mu navrhli pomoc v podobe emigrácie na Západ. Nebol však ochotný zanechať svojich veriacich. Biskup Gojdič odmietal komunistickou stranou presadzovanú snahu o prestup gréckokatolíkov na pravoslávie, hoci vedel, že sa tým vystaví prenasledovaniu. Odmietol dokonca ponuku, že by sa mohol stať pravoslávnym patriarchom. Ako vyhlásil: „Mám už 62 rokov a obetujem celý svoj majetok aj rezidenciu, no svoju vieru za žiadnych okolností nezradím, lebo chcem, aby moja duša bola spasená.“²³³ V apríli 1950 bola Gréckokatolícka cirkev postavená mimo zákona a biskup Gojdič bol internovaný. Začiatkom nasledujúceho roka bol vo vykonštruovanom procese s tzv. vlastizradnými biskupmi Vojtaššákom, Buzalkom a Gojdičom odsúdený na doživotie, zaplatenie dvestotísícovej pokuty a odňatie občianskych práv. Nasledovali väzenia Ruzyně, Valdice, Ilava, Leopoldov, fyzický a psychický nátlak. Hoci mu v roku 1953 zmiernili trest na 25 rokov, prepustenia sa nedožil. Zomrel v deň svojich 72. narodenín dňa 17. júla 1960. Bol pochovaný na

²³² Gojdič Pavol, ref. 229.

²³³ GÁLIS, ref. 231.

väzenskom cintoríne v Leopoldove, v hrobe bez mena, pod väzenským číslom 681.

V roku 1968 jeho telesné pozostatky previezli do Prešova. V roku 1990 ho rehabilitovali a 4. novembra 2001 vyhlásili za blahoslaveného. Poctený titulom Spravodlivý medzi národmi bol až 6. augusta 2007.²³⁴ Ako hovorí Borza: „Pre nás, slovenských gréckokatolíkov, je to najvýznamnejšia postava našich dejín.“²³⁵

Košický kraj

Nežidia z Košického kraja získali najmenej len 8 titulov Spravodlivých. Pravdepodobne to súviselo s tým, že po Viedenskej arbitráži pripadla veľká časť Košického kraja Maďarsku ako aj s nútenou evakuáciou židov z východného na západné Slovensko na jar 1944.²³⁶ Mnoho rodín tak hľadalo záchranu u nežidov na druhom konci republiky. Tých 8 ocenených pochádzalo najmä z vidieka, iba 1 bol z mestského prostredia a to priamo z Košíc. 4 boli z okresu Spišská Nová Ves, po 2 z okresov Košice a Michalovce. Z posledne menovaného okresu je nasledovný príbeh záchrany a nezištnej pomoci.

Andrej Kolesár s manželkou Zuzanou, bývali v dedine Krasnovce v okrese Michalovce. Andrej sa poznal s automechanikom Alexandrom Blanom už od útleho detstva. Spolu navštevovali ľudovú školu a stali sa z nich dobrí priatelia. V máji 1944 prebiehala evakuácia židov z východného na západné Slovensko. Rodine Alexandra Blana však ako jednej z mála bolo dovolené ostať v rodných Michalovciach. Alexander obdržal výnimku, ktorá ho ako odborníka v danej profesii udržala na svojom pracovnom mieste.²³⁷ Lenže prišiel koniec augusta 1944,

²³⁴ V Bratislave mu vyznamenanie udelili in memoriam až 27. januára 2008. Bližšie pozri: BORZA, P. Perzekúcie gréckokatolíckych duchovných. In SOKOLOVIČ, P. (ed.). Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938-1945. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2008, s. 424-439.

²³⁵ GÁLIS, ref. 231.

²³⁶ K nútenej evakuácii židov z východného na západné Slovensko bližšie pozri: FATRANOVÁ, ref. 80, s. 287-289.

²³⁷ Zväzok 9 107, Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, s. 18, v rukopise.

a akákoľvek výnimka prestala platiť. Alexander vedel, že sa musí vyhnúť deportáciám ak nechcel riskovať svoj život ako i životy svojich najbližších. Preto spolu s manželkou Reginou, tromi deťmi: 10-ročnou Alickou, 9-ročným Maximiliánom a 4-ročným Eugenom ako i s bratom Júliusom opustili Michalovce a začali s hľadaním úkrytu po okolitých dedinách.²³⁸ Spočiatku sa im však nedarilo nájsť úkryt, viackrát im odmietli pomôcť. Alexander si spomenul na svojho priateľa z detstva Andreja, ktorý ho milo prijal do svojho domu. Skryša, ktorú mu poskytol sa nachádzala v jeho dome na povale a viedli do nej až dva vchody, jeden z maštale a druhý z dvora. Z obidvoch vchodov odstránil rebríky, aby tak zabránil nežiaducim návštevníkom. Po večeroch, keď Andrej chodil zaopatriť statok v maštali, priniesol im jedlo pripravené Zuzanou. Vždy vyprázdnil sanitárnu nádobu a zobral špinavý riad.

Situácia sa skomplikovala príchodom skupinky ustupujúcich nemeckých vojakov, ktorí sa usadili v Kolesarových skromnom príbytku. Museli byť v skrýši veľmi opatrní, lebo Nemci sa ubytovali priamo pod povalou. Našťastie tento stav netrval dlho. Ešte pred Vianocami bolo územie oslobodené Červenou armádou. Vydýchli si záchrancovia, ale najmä samotní ukrývaní, veď nebolo pre nich jednoduché zabrániť tomu, aby ich štvorročné dieťa neprezradilo.²³⁹ Tento záchranný čin, za ktorý ich Jad Vašem ocenil až 22. novembra 2000, ešte viac prehĺbil priateľstvo z detstva nielen medzi mužmi, ale medzi oboma rodinami. Vzájomné kontakty pretrvali až do smrti rodičov z obidvoch strán.

5.6 Záverečné slovo k Spravodlivým

Ivan Kamenec sa často odvoláva na slová Juraja Špitzyera, že za každým, kto prežil rok 1944 na území Slovenska, treba vidieť aspoň jedného záchrancu.²⁴⁰ Tejto myšlienke musíme dať za

²³⁸ Zväzok 9 107, ref. 237, s. 18-19.

²³⁹ Zväzok 9 107, ref. 237, s. 18-19.

²⁴⁰ SALNER, ref. 22, s. 121.

pravdu, keď si uvedomíme, že situácia nebola k židom priateľsky naklonená, keďže po okupácii Slovenska Nemeckom na jeseň 1944 stratili aj prezidentské výnimky akýkoľvek význam. Jednoducho ich nacistické jednotky ako aj ich slovenskí prisluhovači prestali rešpektovať- tunajších židov buď deportovali, respektíve vraždili podľa toho ako sa im to hodilo, či páčilo.²⁴¹ Židia teda nemali veľmi na výber, museli okamžite konať- to znamená hľadať si rôzne skrýšne, ale najmä ľudí, ktorí im budú priaznivo naklonení a podajú im pomocnú ruku. Všetci, ktorí sa zachránili sú tak potvrdením známej biblickej pravdy, podľa ktorej človeka v ohrození nemôže zachrániť nikto iný, iba človek.

V posledných mesiacoch roku 1944 čoraz viac Slovákov začalo meniť svoj postoj k židom. Azda vojenské úspechy Spojencov ich nabádali k tomu, aby verili, že čoskoro bude po vojne. Židia sa v tomto období častejšie uchýľovali k tomu, aby zaklopali na akékoľvek dvere a prosili o pomoc i cudzích ľudí. Bolo veľa takých čo museli v hlave riešiť dilemu, či im pomôcť. Sociálni psychológovia Bib Latané a John Darley sa zaoberali otázkou, kedy dochádza k tomu, že prizerajúci človek mení svoje pasívne stanovisko a rozhodne sa aktívne zapojiť do pomoci prenasledovaným. Závěry ku ktorým dospeli jasne ukazujú, že divák sa mení v aktívneho účastníka v päťstupňovom procese. Najskôr si musí uvedomiť, že niečo je zlé, tú situáciu si musí vyložiť tak, že ľudia potrebujú pomoc. Následne po žiadaní o pomoc musí prevziať za ich ponuku zodpovednosť, ďalej vybrať konkrétnu formu pomoci a napokon tú pomoc zrealizovať.²⁴² Tí, ktorí prešli všetkými piatimi fázami, sa stávali skutočnými záchrancami.

Psychoanalytik Šlomo Breznitz sa zaoberal otázkou, kedy dochádza k tomu, že si človek uvedomí, že koná dobrý skutok a došiel k tomuto úsudku: „...som si istý, že každý kto pomohol a súčasne prežil, sa aj vďaka tejto svojej skúsenosti zmenil. Už

²⁴¹ KAMENEC, ref. 90.

²⁴² FOGELMANOVÁ, ref. 9, s. 43.

len samotné vedomie, že v tých ťažkých časoch bol schopný vykonať čo len malý kúsok dobra, dalo jeho životu zmysel a cieľ. Takúto možnosť má totiž len veľmi málo ľudí. V živote je len málo vecí, ktoré po sebe zanechajú taký dobrý pocit ako je pomoc iným. Tí, ktorí našli v sebe odvahu, boli teda odmenení už samotným činom.²⁴³

I keď rabín Israel Meir Lau hodnotí situáciu okolo ľudí, ktorí poskytli pomoc takto: „Nikdy nezabudneme na službu spravodlivých kresťanov- nežidov, ktorí obetovali svoje životy, aby zachránili životy židov. Sú fakľou vydávajúcou svetlo, nielen svojej generácií, ale i generáciám, ktoré prídu. Žiaľ takýchto ľudí nebolo veľa- mohlo ich byť omnoho viac. V pamätnom mieste holokaustu Jad Vašem v Jeruzaleme je alej stromov. Každý z nich je venovaný spomienke na jedného z týchto spravodlivých ľudí, ktorí sa obetovali pre záchranu ľudských životov počas druhej svetovej vojny. Ja napríklad verím, že keby bol vtedajší pápež Pius XII. vyzval na to ľudí a aj sám odsúdil nacistov, táto alej by sa tiahla od Jeruzalema až po Bratislavu.“²⁴⁴

ZÁVER

V období existencie I. ČSR boli židia plnoprávnymi občanmi, ktorí sa mohli tešiť z úplnej slobody. S vyhlásením autonómie Slovenska sa ich ilúzia o normálnom živote v spoločnosti skončila. Už v období autonómie slovenské štátne orgány začali s rozličnými zásahmi proti židovskej komunite, ktoré neutíchli

²⁴³ PODLIPNÁ, ref. 200, s. 56.

²⁴⁴ PODLIPNÁ, ref. 200, s. 53.

počas trvania Slovenského štátu, ale postupne vymýšľaním nových nariadení a vyhlášok naberali na intenzite. Vo svojom domove sa už nemohli židia cítiť bezpečne, antisemitské prejavy narastali, takisto antisemitská propaganda stále viac útočila na židovskú minoritu. Pri skúmaní dobovej tlače ako aj rôznych publikácií som sa dopátrala k 4 rovinám antisemitizmu: ku kresťanskej, národnej, ekonomickej a politickej. Analýzou jednotlivých článkov z denníka HSES Slovák a tlačového orgánu HG Gardista z rokov 1939-1942, sa mi podarilo zistiť, že obidve periodika negatívne vykresľovali pôsobenie židov v štáte, teda obe majú zásluhu na negatívnom ovplyvňovaní majoritnej spoločnosti. Cieľom propagandy bolo očierniť v očiach slovenskej verejnosti židov, aby sa ich slovenskí občania nepokúšali obhajovať. Azda tým sledovali, aby slovenská verejnosť ticho pritakávala na kroky, ktorými vláda smerovala k vylúčeniu židovskej komunity zo spoločnosti. Antisemitskej propagande sa tak spočiatku pomerne dobre darilo robiť si svoju prácu a vplývať na slovenskú spoločnosť v tom zmysle, aby sa nezastávala židovských spoluobčanov, veď oni sú tí zlí, zodpovední za všetky nepravosti, ktoré sa pritrafili Slovensku a jeho slovenským občanom.

Pri skúmaní vzájomných vzťahov slovenskej majority k židom som dospela ku klasifikácii troch hlavných postojov. Jedným z nich je pasívny postoj. O tých nežidoch, ktorí zaujali pasívne stanovisko môžeme povedať, že boli hluchí a slepí, čiže tvárili sa, že nič nevidia a nepočujú čo sa deje so slovenskými židmi. Nezapájali sa otvorene do antižidovských výtržností, ale nepodali ani pomocnú ruku židom, keď to najviac potrebovali, t.j ak videli že nejakého žida bijú pred ich očami nič na jeho obranu neurobili, zrejme sa báli dôsledkov za obranu človeka, ktorý bol štátom označený za najväčšieho nepriateľa, za druhotriedneho občana. Nie všetci sa oprostili od antisemitských názorov a od ovplyvňovania propagandou. Do tejto skupiny patria tí občania, ktorí sa správali negatívne k židovským spoluobčanom. Medzi nimi môžeme nájsť rôzne asociálne živly, mladých výtržníkov

zabávajúcich sa na utrpení židovskej komunity, ale aj rôznych obchodníkov, ktorí sa tešili z toho, ako im zmizne konkurencia v podnikaní ako i ziskuchtivcov bažiacich po židovskom majetku teda aj arizátorov.

Niektorí v arizácii videli priestor, ako sa pomerne rýchlo dostať k židovskému majetku, iní a tých bolo žiaľ menej, v arizačnom procese vycítili šancu zachrániť židovského majiteľa, tým že ho naďalej udržia v podniku, čím mu oddialia zaradenie do transportu. Je ťažké odlišiť postoje arizátorov k majiteľom podnikov, ak nemáme k dispozícii konkrétne spisy ohľadom arizácie. Jedným z mojich zámerov bolo preto preskúmať jednotlivé materiály a na základe nich poukázať na tieto rozličné formy postoja arizátorov k židovským majiteľom podnikov. Na vzorke 7 arizácii, ktoré sa uskutočnili v Brezne nad Hronom, som zistila, že len v jednom prípade sa arizátor zastal židovského majiteľa a požiadal o jeho ponechanie v podniku, v dvoch prípadoch skončil židovský majiteľ v pracovnom tábore, jedenkrát na udanie samotného majiteľa, v druhom prípade nie je isté, či ho udal arizátor, i keď v tomto prípade sa arizátor nezachoval pekne, žida vypovedal z podniku, ktorý následne zlikvidoval. V štvrtom prípade sa spočiatku arizátor vyjadroval priaznivo na adresu žida, neskôr však požiadal o celý podnik, k čomu mu dopomohlo, že židovského majiteľa z územia Slovenska vystaňovali, v ďalších dvoch prípadoch arizátori ohovárali židovských spolumajiteľov, že kým sú v podniku, zákazníci ho obchádzajú, preto žiadali o ich vylúčenie. Kým v jednom prípade nie je známe, čo sa stalo s pôvodnou majiteľkou, v druhom boli židovskí majitelia- otec so synom nezvestní, no v zastúpení národným správcem bolo po vojne žiadané o reštitúciu podniku, súd žiadosť odobril a arizátori museli vrátiť podnik do rúk národného správcu, ktorý o reštitúciu požiadal. V poslednom prípade arizácie sa mi nepodarilo preskúmať konkrétny príbeh arizácie, keďže spis sa nenachádza v Slovenskom národnom archíve, no zo spomienok jednej

breznianskej obyvateľky sa mi podarilo zistiť, že židovský majiteľ zahynul v koncentračnom tábore.

Nielen arizácia nám ponúka možnosti charakterizovať postoj slovenskej majority k židom. Najhoršie sa správali tí, ktorí surovo židov bili na verejnosti, okrádali ich o cenné veci ale aj o predmety bežnej potreby, neštítali sa vymýšľať úplne banálne zámienky, aby ich mohli trýzniť. V popredí týchto násilností väčšinou stáli členovia Hlinkovej gardy, ktorí svojím neprimeraným správaním dávali zlý príklad ostatným občanom a veľkou mierou prispievali k vytváraniu atmosféry strachu. Židia sa postupne báli vychádzať zo svojich príbytkov, tobôž nie v noci a sami. Preto hľadali možnosti záchrany ako sa vyhnúť tomuto peklu. Niektorí sa spoliehali na pomoc svojich susedov a známych.

Tí zo slovenských nežidov, ktorí sa rozhodli reagovať na prosbu židov o pomoc a ochotne sa zapojili do ich záchrany, tak urobili z vlastnej vôle napriek tomu, že vedeli o riziku, ktoré na nich číha. Oni sú tí, ktorí sú ukážkovým príkladom a patria do tretej skupiny s pozitívnym postojom k židovskému obyvateľstvu. Práve takíto ľudia, ktorí sa zapojili do nezištnej pomoci sú nosnou časťou mojej diplomovej práce. Títo za svoje zásluhy boli neskôr poctení titulom „Spravodlivý medzi národmi“, ktorý udeľuje najväčší pamätník holokaustu na svete Jad Vašem v Jeruzaleme. K nežidom, ktorí získali toto ocenenie patria aj slovenskí nežidia, o ktorých som sa pokúsila podať v tejto práci ucelený obraz. Musím skonštatovať, že nebolo ľahké dostať sa k materiálom ohľadom tejto témy. Veľké množstvo z nich je len v rukopisnej forme a ešte len čaká na svoje vydanie. K danej téme bolo publikovaných málo prác, vyšla len Encyklopédia Spravodlivých v anglickom jazyku, v ktorej sú však zaradení iba tí Spravodliví medzi národmi, ktorým bol tento titul preukázaný do roku 1999. Na Slovensku sa tejto téme venuje len izraelská historička Gila Fatranová, ktorá napísala kapitolu o slovenských Spravodlivých zaradenú v spomínanej encyklopédii.

Kým do roku 1942 bolo ochotných pomôcť židom len veľmi málo ľudí, v roku 1944 sa počet pomáhajúcich nežidov značne zvýšil. Zrejme to súviselo aj s medzinárodnou situáciou, mnohí videli, že koniec vojny sa blíži. Od roku 1965 bol titul Spravodlivý medzi národmi udelený 505 ľuďom zo Slovenska, z toho 254 mužom a 251 ženám. Najviac ocenených pochádza zo západného Slovenska, pričom východné Slovensko je v počte ocenení úplne na chvoste v rámci bilancie. V rámci jednotlivých príbehov som sa stretla s tým, že veľkú mieru na tom, že východoslovenské kraje majú najnižší počet záchrancov majú dva podstatné fakty: Viedenská arbitráž, na základe ktorej časť územia pripadla Maďarsku, a preto nemôžeme brať do úvahy ľudí ochotných poskytnúť pomoc slovenským židom, keďže už patrili k Maďarsku, a druhým dôležitým faktorom je skutočnosť, že na jar 1944 nastala nútená evakuácia židov z východného na západné Slovensko. Najviac ocenených vykazuje Bratislavský kraj, hlavné mesto jednoznačne dominuje. Vôbec nás to nemôže prekvapiť, keď vezmeme do úvahy, že práve v Bratislave žila najväčšia židovská komunita na Slovensku, preto mnohí z nich ostali v meste a spoliehali sa na pomoc tunajších nežidov. Azda dúfali, že sa im podarí skôr prežiť v anonymite väčšieho mesta. V troch slovenských krajoch prevažujú záchrancovia z mestského prostredia, v ostatných piatich krajoch prevláda vidiecke prostredie.

Tí, ktorí sa rozhodli nejakým spôsobom zapojiť do záchrany židov tým zväčša nesledovali vlastné ciele. Mnohí z nich si nedokážu vysvetliť, čo ich motivovalo, aby sa zapojili do pomoci. Boli tu jednoducho pre tých, ktorí to najviac potrebovali. Niektorí konali individuálne, aby zachránili prenasledovaných židov, iní tak robili za pomoci rodiny, priateľov. Pri mojom výskume som sa zamerala na to, kto prevažne získal titul Spravodlivý medzi národmi a dospela som k záveru, že to boli najmä manželské páry. Hoci mnohokrát získali toto ocenenie spolu so svojimi deťmi, takisto mnohokrát boli ocenení len samotní manželia, i keď by si

to zaslúžili aj ich deti, ktoré sa rovnako ako ich rodičia zapojili do záchranného úsilia a vystavili sa nebezpečenstvu. To isté sa dá konštatovať i pri ľuďoch, ktorí dostali individuálne ocenenie, hoci realita bola odlišná a oni by to bez pomoci ďalších zainteresovaných ľudí ťažko zvládli.

Muži ako hlava rodiny boli tí, ktorí iniciovali zahájenie pomoci, zväčša tak však robili na popud svojich manželiek. Ženy ako citlivejšie pohlavie sa neradi prizerali na utrpenie bezbranných ľudí, a preto úpenlivo prosili svojich manželov, aby neboli nemí a hluchí k prosbám židov. Ženy mali potom za úlohu najmä zabezpečenie stravy pre ukrývajúcich sa židov. Muži naopak zabezpečovali vybudovanie úkrytu a nosenie jedla židom.

Keď sa konečne vojna skončila a ukrývajúci židia mohli bezpečne vyjsť zo svojich skrýš, nie vždy mali kam odísť, a preto im záchrancovia naďalej dovolili zostať u nich doma, pokiaľ nenájdu iné riešenie. A i keď odišli, nikdy na svojich dobrodincov nezabudli a naďalej sa zaujímali ako sa im vodí. Udržiavať však kontakty bolo problematické, lebo veľké percento zo zachránených emigrovalo. Najviac z nich začalo nový život v Izraeli, odkiaľ sa nedalo navštevovať, uzavreli sa kontakty medzi Československom a štátom Izrael. Zmena k lepšiemu nastala po roku 1989, ale žiaľ v mnohých prípadoch už bolo neskoro, keďže mnohí zo záchrancov ako aj zachránených nežili. Boli tu však ich potomkovia, ktorí vedeli ich životné príbehy, vedeli o ich vzájomnom prepojení. Ak však bol nažive aspoň jeden zachránený snažil sa nájsť svojho záchrancu. Keď sa po toľkých rokoch stretli, nechýbali slzy šťastia a dojatia. Až teraz mohli ešte raz osobne poďakovať za svoju záchranu. Po roku 1989 bolo jednoduchšie požiadať, aby záchrancom oficiálne udelili titul Spravodlivý medzi národmi, preto najmä v deväťdesiatych rokoch stúpol počet vyznamenaných ľudí zo Slovenska. Nevieme síce povedať, dokedy sa toto ocenenie bude udeľovať, keďže už ubehlo veľa rokov od skončenia vojny a mnohí z nich už nežijú, sú tu však ich potomkovia, ktorí sú hrdí na svojich predkov a kým sa budú ich príbehy tradovať z generácie

na generáciu, neprestanú sa spomínať ani hrôzy, ktoré si museli počas obdobia holokaustu židia na celom svete vytrpieť. Bude sa o nich hovoriť, aby sa nikdy nezabudlo na všetko to utrpenie páchané na nevinných ľuďoch, a aby sa do budúcnosti dalo podobným hrôzám zabrániť.

Možnosti ďalšieho výskumu o danej problematike vidím najmä zo spomienok tých pamätníkov, ktorí holokaust prežili na vlastnej koži, stretli sa s postojmi majoritnej spoločnosti, a teda môžu v plnej miere zhodnotiť aké bolo myslenie väčšinovej slovenskej spoločnosti, či bolo statické alebo sa časom menilo. Všetky zistené skutočnosti by mali viesť k slobodnej vedeckej diskusii, výmene názorov a k novým nazeraniam na obdobie holokaustu v slovenských dejinách. Aj v súčasnej dobe sa vyskytujú prejavy násilného správania voči židovskej minorite, stále ľudia používajú také zaužívané prezývky pre židov, ktoré sú známe už z čias holokaustu, preto si myslím, že tieto zdedené predsudky by mali zo spoločnosti vymiznúť, všetci občania si majú byť rovní a navzájom si pomáhať, ako pomáhala úzka vrstva ľudí počas vojny. Táto hŕstka ľudí je nám aj po toľkých rokoch vzorom, ukazuje nám príklady ľudského správania, ktoré môžeme aj po takej dlhej dobe len obdivovať a stavať na piedestál. To bolo aj mojím zámerom, aby som predstavila týchto ľudí, ktorí riskovali svoje životy za záchranu iných, a poukázala na to, že vždy bola iskierka nádeje, a touto iskierkou bola pomoc od ľudí, ktorí sa nepoddali davovej psychóze a konali inak ako sa od nich očakávalo.

LITERATÚRA

Archívne dokumenty:

1. MV SR, SNA, f. PPO VII.

Dobová tlač:

2. Slovák, 1939-1942.
3. Gardista, 1940-1942.

Edície:

4. NIŽŇANSKÝ, E. – KAMENEC, I. Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939-1945). Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, 2003.
5. NIŽŇANSKÝ, E. Holokaust na Slovensku 7. Vzťah slovenskej majority a židovskej minority. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, 2005.

Literatúra:

6. BAKA, I. Mechanizmus, ciele a metódy pôsobenia ľudáckej propagandy v rokoch 1938-1939. In Historický časopis, 2003, 51, 2, s. 277-294.
7. BAKOŠ, V. Nacionalizmus ako ideológia. In BYSTRICKÝ, V. (ed.). Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny. Bratislava: Predsedníctvo Slovenskej národnej rady, 1991, s. 119-124.
8. BARAK-RESSLEROVÁ, A. Krič, dievčatko, krič. Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, 2003.
9. BÁRKÁNY, E. – DOJČ, L. Encyklopédia židovských náboženských obcí na Slovensku. Bratislava: Vesna, 1991.
10. BERENBAUM, M. Svet musí vedieť. Washington, D.C.: Americké múzeum holokaustu, 1993.

11. BUKOŠ, M. et al. Kam viedla Slovensko politika slovenského štátu v rokoch 1939-45? Naše stanovisko. Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, 1997.
12. FATRANOVÁ, G. Boj o prežitie. Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, 2007.
13. FATRANOVÁ, G. Slovensko a jeho Spravedliví medzi národmi. In Acta Judaica Slovaca, 2009, č. 15, s. 57-81.
14. FATRANOVÁ, G. Židovské vedenie a deportácie roku 1942. In Acta Judaica Slovaca, 2002, č.8, s. 27-49.
15. FOGELMANOVÁ, E. Svědomí a odvaha. Záchrancí Židů za holocaustu. Praha: VOLFOX GLOBATOR, 2000.
16. FRIEDER, E. Z denníka mladého rabína. Bratislava: SNM- Oddelenie židovskej kultúry, 1993.
17. GÁLIS, T. Biskup Gojdič. In týždeň, 26. 1. 2008. Dostupné na: <http://www.tyzden.sk/casopis/2008/5/biskup-gojdic.html>, (9.3. 2010).
18. GUTMAN, I. (ed.). The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews during the Holocaust. Jerusalem: Yad Vashem, 2007.
19. HALLON, Ľ. Arizácia na Slovensku 1939-1945. In Acta Oeconomica Pragensia, 2007, roč. 15, č. 7, s. 148-160. Dostupné na: <http://www.vse.cz/aop/pdf/187.pdf>, (20.1. 2010).
20. HILBERG, R. Páchatelé, obete, diváci: Židovská katastrofa 1933-1945. Praha: Argo, 2002.
21. HOENSCH, J. K. – BIMAN, S. – LIPTÁK, Ľ. (ed.). Emancipácia Židov- antisemitizmus- prenasledovanie v Nemecku, Rakúsko-Uhorsku, v českých zemiach a na Slovensku. Bratislava: Veda, 1999.
22. HRADSKÁ, K. Prípad Wisliceny. Nacistickí poradcovia a židovská otázka na Slovensku. Bratislava: Academic Electronic Press, 1999.
23. HRADSKÁ, K. Vplyv Nemecka na riešenie židovskej otázky na Slovensku. In POJAR, M. (ed.). Tieň šoa nad Európou. Praha: Židovské múzeum, 2001, s. 67-75.

24. HRADSKÁ, K. Holokaust na Slovensku 8. Ústredňa židov (1940-1944). Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2008.
25. HUBENÁK, L. (ed.). Riešenie židovskej otázky na Slovensku (1939-1945). Dokumenty (I. časť). Bratislava: SNM- Oddelenie židovskej kultúry, 1994.
26. JELÍNEK, J. A. Poznatky o osude Židov na Slovensku roku 1942 na východných územiach obsadených Nemcami. In *Acta Judaica Slovaca*, 2002, č.8, s. 51-77.
27. JELÍNEK, J. A. Židia na Slovensku v 19. a 20. storočí. Zborník statí. I. časť. Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, 1999.
28. JELÍNEK, J.A. Židia na Slovensku v 19. a 20. storočí. Zborník statí. II. časť. Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, 2000.
29. KAMENEC, I. Fenomén holokaustu v historiografii, v umeleckej tvorbe a vo vedomí slovenskej spoločnosti. In VRZGULOVÁ, M. – RICHTEROVÁ, D. (ed.). Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu- Úrad vlády SR, 2008, s. 111-117.
30. KAMENEC, I. Hľadanie a blúdenie v dejinách. Bratislava: Kalligram, 2000.
31. KAMENEC, I. Modifikácia prístupov slovenského obyvateľstva k tzv. riešeniu židovskej otázky v rokoch 1938-1945. In GÁL, E. (ed.). Židia v interakcii II. Zborník prednášok z konferencie Židia v interakcii II. 10.-11.12.1998 a zo seminára Vznik a existencia VI. robotného práporu 6.5.1999 na Inštitúte judaistiky UK v Bratislave. Bratislava: Inštitút judaistiky Univerzity Komenského, 1999, s. 45-53.
32. KAMENEC, I. Po stopách tragédie. Bratislava: Archa, 1991.
33. KAMENEC, I. Slovenský štát (1939-1945). Praha: Anomal, 1992.

34. KARCOL, M. Strata občianskych práv židovského obyvateľstva na Slovensku v období od marca 1939 do salzburských rokovaní. In Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami. Prešov: Universum, 2007, s. 166-178.
35. KOVÁČOVÁ, V. Dr. Jozef Tiso a riešenie židovskej otázky na Slovensku, s. 2. Dostupné na:
http://www.muzeumsnp.sk/data/clanky/Dr._Jozef_Tiso_a_Zidia.pdf, (10.1. 2010).
36. KRIVÝ, V. – DANGLOVÁ, O. Svet mnohých „My a oni“. Kolektívne identity na súčasnom Slovensku. Bratislava: Zing Print, 2006.
37. KUCHAROVÁ- BANDŽAKOVÁ, A. Spomínam, keď zhasli hviezdy. Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, 2003.
38. LIPSCHER, L. Židia v slovenskom štáte 1939-1945. Bratislava: Print-servis, 1992.
39. List of Jews from the area of Brezno nad Hronom who were deported to Novaky camp, Slovakia, 1942. Dostupné na:
http://www4.yadvashem.org/lwp/workplace/lut/p/ s.7_0_A/7_0_3N7/.cmd/acd/.ar/sa_spf_ActionListener/c/6_0_288/.ce/7_0_3T2/.p/5_0_2E5?PC_7_0_3T2_spf_strutsAction=!2fBasicSearch.do, (17.2. 2010).
40. NIŽŇANSKÝ, E. Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a Slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte. Prešov: Universum, 1999.
41. PODLIPNÁ, E. Sekvencie. Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, 2006.
42. SALNER, P. Mozaika židovskej Bratislavy. Bratislava: Marenčin PT, 2007.
43. SALNER, P. Prežili holocaust. Bratislava: VEDA, 1997.
44. SALNER, P. Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou. Bratislava: Zing Print, 2000.
45. SCHWARC, M. „Úderka a výchovný nástroj hnutia“ – Freiwillige Schutzstaffel- dobrovoľné ochranné odiely Deutsche

- Partei. In Vojenská história, 1, 13, 2009. s. 44-66. Dostupné na : http://www.vhu.sk/data/att/1200_subor.pdf, (12.3. 2010).
46. SCHÖNFELD, R. Tragická honba na židov. In Slovo, 4.9-.109.2002. Dostupné na: <http://www.noveslovo.sk/archiv/2002-36/ominulosti.asp>, (6.12. 2009).
47. SLNEKOVÁ, V. „Židovská otázka“ na úrovni mesta – Trnava v období autonómie Slovenska. In Studia historica Nitriensia, 1996, V, s. 185-201.
48. SOKOLOVIČ, P. Hlinkova garda 1938-1945. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009.
49. SOKOLOVIČ, P. (ed.). Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938-1945. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2008.
50. Spravodliví medzi národmi. Bratislava: Veľvyslanectvo štátu Izrael, 2010.
51. ŠEBEJ, F. Hľadanie spravodlivých. In Týždeň, 26. 1. 2008. Dostupné na: <http://www.tyzden.sk/casopis/2008/5/hladanie-spravodlivych.html>, (26.2. 2010).
52. SUŠKO, L. Hlinkova garda od svojho vzniku až po salzburské rokovania (1938-1940). In Zborník múzea SNP II. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo, 1969, s. 167-260.
53. ŠUTAJ, Š. (ed.). Národ a národnosti. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy. Prešov: Universum, 2004.
54. TÓTH, D. (ed.). Tragédia slovenských židov. Materiály z medzinárodného sympózia Banská Bystrica 25. – 27. marca 1992. Banská Bystrica: Datei, 1992.
55. TÖNSMEYER, T. Solidarita a pomoc prenasledovaným židom v Slovenskom štáte. Bratislava: Road, 2000.
56. WINTEROVÁ, K. Katarína. Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, 2003.
57. WISTRICH, R. S. Hitler a holokaust. Bratislava: Slovart, 2002.

Internetové zdroje:

58. http://hn.hnonline.sk/2-27865810-k10000_detail-83, (12.1. 2010).
59. [http://www.dejiny.sk/Whois/Nizn/Articles_24.htm - _ftn5](http://www.dejiny.sk/Whois/Nizn/Articles_24.htm_-_ftn5), (17.12. 2009).
60. <http://www.slovak-jewish-heritage.org/zvolen-park-of-generous-souls.html?&L=1>, (19.2. 2010).
61. <http://www.vse.cz/aop/pdf/187.pdf>, (20.2. 2010).
62. <http://www.upn.gov.sk/arizacie/fazy-arizacie.php>, (3.2. 2010).
63. http://www1.yadvashem.org/righteous_new/commemorative_sites.html, (10.2. 2010).
64. http://www1.yadvashem.org/righteous_new/statistics.html, (11.3. 2010).

Nepublikované údaje:

65. KRIŠTOFOVÁ. I. Z histórie židovskej komunity v Brezne. Výskumná správa. Brezno: Horehronské múzeum, jún 2001.
66. Horehronské múzeum v Brezne, spomienkové rozprávanie Lucie Sivákovej z 28. februára 2001.
67. Horehronské múzeum v Brezne, spomienky Jolany Masnej, ev. č. 13.
68. Horehronské múzeum v Brezne, spomienky Jicchaka Schlesingera, ev. č. 18.
69. Gojdič Pavol, Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, s. 14, v rukopise.
70. Zväzok 0 105, SNM- Múzeum židovskej kultúry, s. 245-247, v rukopise.
71. Zväzok 3 247, SNM- Múzeum židovskej kultúry, s. 13-15, v rukopise.
72. Zväzok 5 494, Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, s. 223-225, v rukopise.
73. Zväzok 5 723, SNM- Múzeum židovskej kultúry, s. 240-242, v rukopise.

74. Zväzok 9 107, Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, s. 18-19, v rukopise.
75. Zväzok 9 434, Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, s. 3-4, v rukopise.
76. Zväzok 9 773, Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, s. 32, v rukopise.
77. Zväzok 10 988, Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, s. 35-36, v rukopise.
78. Zväzok 11 413, Bratislava: SNM- Múzeum židovskej kultúry, s. 29, v rukopise.

Iné pramene:

79. Pamätná kniha mesta Brezna nad Hronom, I. Časť.
80. Pamätná kniha mesta Brezna nad Hronom, II. Časť.